PANATHENAICA.

AUCTORE

HERM. ALEX. MUELLER,

PHIL. DR.

BONNAE,

IMPENSIS LIBRARIORUM KOENIG ET VAN BORCHAREN.

MDCCCXXXVII.

PROSTAT

LUTETIAE PARISIORUM APUD BROCKHAUS ET AVENARIUM.

Μάλιστα ἐν ταῖς πανηγύρεσιν ἀσπαζόμεθα τὴν κοινὴν καὶ ὁμονοητικὴν ζωήν.

Proclus.

GUILELMO ERNESTO WEBER

HUNCCE LIBELLUM

EX ANIMO GRATO

D. D. D.

AUCTOR.

PROOEMIUM.

Etsi recentior antiquitatum Graecarum scriptor cuius opus ea ratione ac lege, qua res tractavit, admodum excellit, *nulla re hominis ingenium magis defatigari, quam lata dierum festorum enarratione*, dicit: nihilominus tamen a re proposita me abduci non sum passus, sperans huius opinionis levitatem tam apertam fore, ut neque ego, nec lecturus ipse minime defatigaremur. Cuius spei pars quae ad me attinet, me non fefellit, quod idem lecturo contingere vehementer cupio. Ac nescio, quomodo eum qui per totam vitam nonnisi id sibi proposuit, ut vividam antiquitatis i. e. Graecorum maxime imaginem mente conciperet, ulla omnino horum studiorum pars delectare plane nequeat, praesertim si materiam tantum antiquitatis spectas. Quis autem infitias ibit, notitiam vitae et naturae Graecae descriptione dierum festorum, e quibus populi ingenium atque indoles semper apertissime elucet, magnum capere incrementum? Neque vero sufficit, omnibus veterum locis in unum collectis, res simplices merasque ex ordine

enumerare, id quod talem rei imaginem nunquam nobis suppeditabit, ut quasi una cum Graecis festum celebrare possimus, sed in tractanda hacce materia id maxime spectandum esse videtur, quomodo et quatenus singuli scriptorum loci et inter se et cum artis monumentis cohaereant atque consentiant, ita ut utrisque rebus una quasi rei imago in animos nostros irrumpat. Quae sola ratio ac via esse videtur, qua ad maiorem antiquitatis Graecae cognitionem pervenire possimus. Eae enim horum studiorum partes quae in describendo deorum cultu ac vitae domesticae statu versantur, ex scriptis solis monumentis in lucem proferri non possunt, sed sicuti ad vitam Graecorum publicam illustrandam nihil maius auxilium affert, quam inscriptionum copia, ita in illis antiquitatis partibus monumenta artis consulenda sunt, siquidem omnino totam hanc materiam in tres partes dividere nobis licet, quod haud scio an non possit probari.

Sed non solum ex illo Wachsmuthii libro apparet, quam diligenter nostri temporis doctissimus quisque ab antiquitatibus sacris declinet, verum etiam ex universo huius materiae statu orbato, qualis nunc quidem est, facile intelligitur, quam late in hoc campo amplissimo virorum doctorum industria vagari possit. Cuius rei duplex caussa afferenda esse mihi videtur. Deorum enim cultus, qualis apud Graecos locum habebat, ab altera parte in ritibus caerimoniisque sacris positus erat, atque ita quidem, ut quo altius ascendamus, eo saepius deos externo caerimoniarum honore cultos esse inveniamus, quod idem fere Isocrates de priscis Athenien-

sibus dicit. Nesciunt autem plerique quo loco et ordine ponenda sint haec sacra, quae partim cum tota deorum natura tam arcte cohaerent, ut eam persaepe quasi in lucem proferant, partim cum civitatis forma institutisque coniuncta sunt. Plerumque igitur non minus de deorum natura cultuque quam de civitatum institutis, omissis ritibus muneribusque sacris agi solet. Altera est autem caussa in eo posita, quod homines docti intelligere videntur, se sine monumentorum artis studio ad sacra publica describenda accedere non posse. Quorum monumentorum tota fere doctrina, quum adhuc in elementis versetur, non modo antiquitatibus sacris lumen nondum attulit, sed ne in fabulas quidem deorum explicandas vim suam ubique exercuit. Ea enim sententia iam dudum refutata est quae fabulas istas antiquissorum temporum nihil nisi mera cogitationis commenta esse dicit, atque philosophos demum cohaerentiam rerum divinarum humanarumque explicare studuisse, ita ut postero demum tempore veterum deorum simulacris sententia subiecta sit. Immo cuncta deorum veneratio ex fidei sensusque fundamento orta est, quo solo omnis vita divina contineri videtur; itaque apud Graecos quoquo fabulae sacrae non ex poetarum demum ingenio, sed ex populi ipsius mente nascebantur. Rectissime enim Graecia vocatur *μυθοτόκος Ἑλλάς*. Atque omnis doctrina humanitasque a rebus divinis fabulisque initium cepit, nam *φιλειδήμων ὁ ἄνθρωπος· προοίμιον δὲ τούτου τὸ φιλόμυθον* 1)

1) Strabo I. p. 18.

Neque ulla gens inveniri potest quae vel in disciplina aliqua vel in vitae privatae statu multum profecerit sine rerum divinarum cognitione, nisi forte negare vis, Graecos Homeri tempore iam ad altum humanitatis gradum pervenisse.

Graecos autem prae aliis populis quaecunque mente agitabant imagine expressisse, tam e testimoniis scriptorum quam ex ipsis monumentis superstitibus apparet, quum non ii tantum quibus natura favebat scientiae artis participes essent, sed cuncta gens doctrinam sacram monumentis expressam penitus perspiceret. Itaque nec Bernhardii [2]) V. Cl. sententiam comprobare possum, qui scripta tantum monumenta, non artis opera veros mythologiae fontes habenda esse dicit, neque Vossii, qui ad fabulas explicandas libros maxime consulendos esse censet, ita ut monumentorum artis testimonia nihil nisi additamenta supervacanea sint. Sed non solum fabulas deorum ipsas magnam partem arte expressas esse ex eius monumentis intelligi licet, ita ut merito coniiciamus, ne unam quidem ab artificibus praetermissam esse, verum etiam tot opera vel ad nostram memoriam pervenerunt, vel a scriptoribus tantum commemorantur, in quibus ritus aliquis vel caerimonia ob oculos posita erat, ut nihil ineptius esse possit, quam si quis haec monumenta non respiciens antiquitates sacras explicare velit. Nam sicut is, qui Iudaeorum historiam et antiquitates describere sibi proposuit, eorum vim rationemque divinam ante omnia

2) Encyklop. d. Philol. p. 327.

respicere debet, ita etiam Graecarum antiquitatum maxima pars artis monumentis illustranda esse videtur. Qua re id minime negatur, in quaque disceptatione primum quidem e scriptoribus locos afferendos esse, qui vel ipsam rem nobis suppeditant, vel similia eo modo attingunt, ut de illa multa coniicere nobis liceat. Quaerendum est autem, utrum et loci inter se et coniecturae cum locis consentiant, ita ut ex utrisque natura atque indoles totius rei oriatur. Nihil enim intelligimus, nisi rei continuatione serieque ita demonstrata, ut alia ex aliis nexa et omnia inter se apta videantur. Ad quam rerum caussam recte perspiciendam in ritibus sacris tractandis pervenire non possumus, nisi cum scriptorum locis monumenta artis, quae exstant, comparantur. Quid enim, ut exempla afferam, imaginem adolescentium pompam Bacchi comitantium nobis praebet, quid tam accurate de inferiis libationibusque nos admonet, quam vasa fictilia, quid denique sacrificiorum caerimonias tam aperte ob oculos nobis ponit, quam anaglypha Graeca? Apparet igitur, quantam utilitatem et fabulis deorum ipsis explicandis et caerimoniis Graecorum intelligendis monumenta artis afferant, ita ut magna vasorum Volcentium copia non minus ad antiquitates sacras quam ad historiam artis explicandam maximi sit momenti. Dolendum est autem, quod haec copia iam ante hos octo annos inventa nondum maiorem in antiquitates cognoscendas vim exercuit, cuius rei id maxime in culpa esse videtur quod pauca tantum horum vasorum edita recteque illustrata sunt.

Iam quum permultae antiquitatum sacrarum partes nondum diligenter tractatae sint — quis enim de sacrificiis, de oraculis, de sacerdotio egit? — haud ineptum mihi videbatur, Panathenaea, summum Atheniensium festum, describere, ita tamen, ut magis aliorum vires quae meas superant ad haec studia excitarem, quam ut ipse rem difficilem absolvisse mihi viderer. De diebus enim Graecorum festis, quamquam magnam deorum cultorum partem complectuntur, nemo tamen ita egit, ut inter omnes de singulorum festorum caerimoniis multa constarent. Neque qui inter recentiores hanc rem tractavere permulti sunt. Veteres quidem scriptores saepe commemorantur, qui de festis egerunt, quos Harpocration [3]) verbis *οἱ περὶ τῶν ἑορτῶν γράψαντες* comprehendit, ex quibus non parvum fuisse horum numerum intelligitur. Sed et horum omnium scriptorum et eorum qui de antiquitatibus Atticis egerunt, libri quum paene prorsus perditi sint, ex aliorum operibus loci perquam dispersi colligendi atque in ordinem redigendi sunt, ex quibus singulae res, quantum fieri potest, in lucem proferantur oportet. Maxime est igitur dolendum, interiisse Philochori [4]) et Theophrasti [5]) libros, quos *περὶ ἑορτῶν* scripserant, quo ex fonte summa harum rerum notitia nobis contigisset. Porro Dicaearchus, Aristotelis aetate paullo posterior, conscripserat libros *περὶ μουσικῶν ἀγώνων*, inter quos

3) s. v. *Ἀπατούρια*. Iisdem verbis utitur Proclus ad Plat. Tim. pag. 9.
4) Harpocrat. s. v. *Χύτροι*.
5) Diog. L. V. 47.

etiam ὁ Παναθηναϊκὸς erat 6). Similes res continuisse videtur Plutarchi ἡ τῶν Παναθηναίων γραφὴ ἡ περὶ μουσικοῦ ἀγῶνος, quam ipse laudat in libro de Musica 7). De certaminibus praeterea scripserant Callimachus 8) et Philochorus 9). Huc spectant etiam Istrus, Hellanicus et Androtion quorum libros Ἀτθίδων de feriis Atticis multa prodidisse verisimile est, atque si sacrificiorum rationem habes, non minus magnam sumeremus notitiam ex libris quos scripserat Crates περὶ τῶν Ἀθήνησι θυσιῶν 10).

Inter recentiores autem scriptores de festis Graecorum egerunt Meursius et Castellanus, quorum ille de Panathenaeis librum singularem edidit, ita tamen ut pro sua consuetudine nonnisi locos scriptorum collegerit. Supplevit horum libros de festis Graecorum Larcher in commentatione *sur quelques fêtes des Grecs omises par Castellanus et Meursius* in *Mém. de l'Acad. des Inscr. T. XLVIII. p.* 252 *sqq.* Librum perabsurdum de festis scripsit M. G. Hermann, *die Feste von Hellas.* Denique nuperrime de Panathenaeis egit Hoffmannus (Cassellis 1835) qui librum suum archaeologicum vocat. Quod vocabulum ne perperam intelligas bene est cavendum; nam res archaeologicae frustra hic quaeruntur. Atque etiam de rebus ipsis quae in Panathenaeis fiebant, tam pauca comperies,

---

6) Cf. Naeke im Rhein. Mus. I. p. 40 sqq.
7) p. 1134. A.
8) Harp. s. v. *Ἄκτια.*
9) Suid. s. h. v.
10) Suid. s. v. *Εἰρεσιώνη.*

ut loci a Meursio simpliciter enumerati praeferendi sint. Qui Hoffmanni libellus dilucide probat, etiam nostris temporibus esse qui credant, se sine ulla monumentorum artis scientia res Graecorum sacras tractare posse. Etenim neque vasa Panathenaica neque zophorum Parthenonis usquam commemoravit Hoffmannus, etsi haec duo monumenta ad Panathenaca intelligenda plurimum conferunt.

Scr. Monachii m. Iunio a. MDCCCXXXVI.

PANATHENAICA.

CAPUT I.

Omnes antiquitatis, sicut cuiuslibet doctrinae, partes tam arcte inter se coniunctae sunt, ut quum alia ex alia sequi videatur, ne minima quidem recte perspici possit, nisi fundamento quo omnes nitantur considerato. Ex tota enim Graecorum indole orta sunt quaecunque vel publice vel privatim legibus usuque sancita erant; quae indoles prae aliarum gentium antiquarum, quae sola natura duce utebantur, naturam innatam cum ingenii dotibus tam apte conciliavit, ut Graeci et artis literarumque operibus et sana reipublicae constitutione omnes antiquitatis gentes superare possent. Summum autem animi excolendi fastigium quum in eo positum esse videatur, ut natura hominum innata ipsa ingenii natura fiat, ita ut ingenio exculto natura innata sponte inserviat: Graecos hunc ad finem nondum pervenisse apparet, quum contra in omnibus eorum institutis moribusque ingenium a natura superatum sit. Cuius rei argumentum Socratis philosophia afferri potest, quae quum singulorum hominum conscientiam excitaret, a Graecorum indole plane abhorrebat. Atque formam

sive externam rei naturam apud Graecos admodum praevaluisse, ex artis maxime operibus intelligitur, quum eos in fastigio et architecturae et plastices stetisse minime negari possit. Itaque etiam deorum cultus quum sensibus maxime subiectus esset, non tam in intimo Graecorum pectore locum habebat, quam in ritibus caerimoniisque externis, unde factum est, ut deos humana specie formaque sibi fingerent.

Quorum rituum maxima pars et privatim et publice celebrabatur, ita tamen, ut quum Graeci omnia ad civitatem referrent, quia singulorum hominum vita in civitate degenda erat, ritus publici privatos superarent. Itaque etiam dies festi magnam partem publici erant, quum plerumque ad deos civitatis eorumque venerationem pertinerent. Sed non solum in deorum honorem festa agebantur, verum etiam in heroum hominumque; quamobrem ea quibus hominum facta in memoriam revocare volebant, persaepe ad singulas tantum familias vel gentes spectabant. Ex publicis autem quos Graeci habebant, diebus festis apparet, eos memoriam rei alicuius sive a diis sive ab heroibus hominibusque gestae hac re renovare voluisse, ita ut haec memoria certo temporis spatio rediret. Privati vero plerumque ita comparati erant, ut praesens aliquod factum familias vel singulos homines attingens illustrarent ac magnificentius redderent. Itaque huius facti memoriam in posterum non amplius redintegrabant, quia semel tantum magni momenti erat. Huc spectant verbi caussa *τὰ γαμήλια*, *προτέλεια*, *ἀμφιδρόμια* aliaque id genus sollemnia. Homines autem quum nonnisi earum rerum prius gesta-

rum libenter recordentur, quae gaudium iis attulerunt, necesse est, dies festos publicos quidem omnes, privatos maximam in partem laetam prae se ferre formam. Quin etiam inter privatos *νεκύσια* quae in honorem defuncti ipso mortis die agebantur, non admodum tristia fuisse videntur, quum veteres mortis vitaeque futurae non funestam imaginem animo conciperent, quamquam Achilles se agricolae pauperi inservire malle quam mortuis imperare dicit [1]). Neque vero inter eos dies festos qui deorum colendorum caussa agebantur, neque etiam inter eos qui rem aliquam gestam celebrabant, ullum invenio, qui moestitia Graecos impleverit.

Ad naturam autem festorum Graecorum rectius perspiciendam Strabonis [2]) considerandus est locus ille, quo id esse Graecis cum barbaris commune dicit, ut sacra facerent diebus festis animum remittentes; atque hoc, pergit, natura iis suggerit. Quo ex loco apparere videtur, sacra fere omnia diebus festis facta esse, atque

---

1) Od. XI. 489. Ad beatam potius mortuorum conditionem spectat vox *οἱ καμόντες, οἱ κεκμηκότες*, h. e. ii qui vitae labores pertulerunt. Atque etiam Aeschyli tempore Eleusinia felicem fore mysteriis initiatorum conditionem docebant, cuius rei simulacrum suave in ipsis mysteriis celebratis ostendebatur. Et quum poetae hymnis epicis mortuorum vitam futuram tanquam convivium aeternum canerent, Graeci ad mortem depingendam scenis ex fabulis Bacchicis desumptis utebantur, cuius rei multa monumenta adhuc supersunt. Itaque coenas illas familiarum in cippis sepulcralibus anaglypho expressas (Winckelm. Mon. Ined. 19 20. Gerh. Ant. Bildw. 76.) ad haec *νεκύσια* referendas esse censeo.

2) X. p. 467. *κοινὸν δὲ τοῦτο τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων ἐστὶ, τὸ τὰς ἱεροποιίας μετὰ ἀνέσεως ἑορταστικῆς ποιεῖσθαι κ. τ. λ. καὶ τοῦτο ἡ φύσις οὕτως ὑπαγορεύει.*

ita quidem, ut his negotia cessarent. Sicuti autem tota Graecorum religio sensus hominum magis movebat, quam mentis cogitationes, ita etiam diebus festis quibus sacra cuiusvis generis fiebant, animum remittebant, quippe quum cum diis colendis delicias humanas, verbi caussa ludos scenicos gymnicosque, saltationes aliasque id genus voluptates coniungerent. Ex antiquorum enim populorum sententia nullo pacto fieri poterat, ut sacrificiis precibusque otium replerent. Etsi enim idem quem modo laudavi scriptor remissionem animi a negotiis humanis abducere atque ad res divinas nos convertere dicit, tamen haec verba non ita intelligenda sunt, ut ab his rebus divinis delicias omnino alienas fuisse credas. Omnes enim res humanas, quin etiam gaudia libidinesque quae corporis sensus movent, cum deorum cultu a Graecis ita coniunctas esse constat, ut nonnullis diebus festis corporis tantum voluptatibus sese darent. Neque ullum fere festum a Graecis celebratum invenies, quo deos sacrificiis tantum vel precationibus colerent, quum etiam in sacris faciendis epulae haberentur. Neque vero omnes dies festi tali modo celebrabantur, ut sensus maxime excitarent, sed plerique ad simplicem deorum venerationem spectabant. Nam a singulorum deorum indole modus quo festum ageretur, dependebat. Ante omnia vero artium liberalium exercitatio ut cum toto deorum cultu, ita cum festis agendis cohaerebat, quae res sacris Graecorum magnam praebuit iucunditatem. Unde etiam Strabo enarratis iis rebus, praesertim artibus quae ad sacra agenda vel necessariae sint, vel multum ad ea exor-

nanda conferant, eam quidem sententiam laudat, ex qua homines maxime bene faciendo deos imitantur, hunc tamen in modum corrigit, ut ὅταν εὐδαιμονῶσιν adiiciat. Quam εὐδαιμονίαν non Stoice in virtute exercenda ponit, id quod a genuina Graecorum indole discrepat, sed in gaudiis percipiendis, in festis agendis, in philosophia artibusque ingenuis exercendis. Quae quidem verba ex intimo quasi Graecorum pectore nata esse videntur, quum his rebus eorum vita felix contineatur.

Quo Strabonis loco considerato, eo facilius apparebit, quae sit prima ac principalis festorum celebratorum caussa. Quae res tum e notione diei festi quam supra posuimus, tum ex ipsa deorum Graecorum natura sequi videtur. De historicis quidem feriis, quarum plurimae definitam ansam habebant, quaerere non opus est, quippe quum has ex nulla alia re, nisi ex certa aliqua re gesta vel facto originem duxisse manifestum sit, qua de caussa certo illo die agebantur, quo res cuius memoria digna erat quae a posteris celebraretur, facta erat. Itaque quum harum pleraeque ad victoriam aliquam reportatam pertinerent, huius generis multae feriae Iovi Liberatori sacrae erant. Simili modo res sese habet, si privatos dies festos spectas, inter quos etiam eos numerari licet qui ab hominibus diversis ordinibus adscriptis celebrabantur, sicuti Apaturia illa Ionica, quae digna sunt, quibus tandem aliquando a viris doctis lumen afferatur. Id enim, quod his diebus festis fiebat, eorum originem caussamque aperte indicat.

Iam nobis naturam feriarum omnino perspicientibus manifestum est, earum quae certo deo sacrae erant atque totam civitatem spectabant, ansam quaerendam non esse in agendis gratiis pro frugibus agrorum demessis, sed in tota deorum indole, quippe quum hi antiquissimis temporibus naturae vires repraesentent. Unde factum est, ut Graecorum feriae primum ad naturae legem ordinemque, quibus rebus anni cursus constituebatur, sese conformarent. Videmus enim, quatenus anni spatium feriarum fundamentum sit, praecipuas Graecorum ferias solares i. e. anniversarias, et lunares esse. Huc accedit quod Graeci, ut ex illo Strabonis loco sequitur, in sacris quibuscunque faciendis libenter animum remittunt, neque igitur mirum, si etiam in gratiis pro messe facta agendis dies festos agunt. Tamen prima festorum celebratorum ansa in messibus faciendis quaerenda non est, sed arripiebant Graeci hanc occasionem, ut studio suo feriarum indulgerent.

Feriae autem maiores quae quasi deorum cultorum externa imago erant, ipsam huius cultus speciem ita prae se ferunt, ut id quod in feriis fiebat, cum singulorum deorum, in quorum honorem singulae feriae institutae erant, indole conveniat. Duas igitur quum res inveniamus, quibus potissimum externa Graecorum religio contineatur, partim sacrificia, preces aliaque sollemnia quae pietatem erga deos excitant et augent, partim ludos omnis generis et delicias quibus Graeci ad deos colendos suaviter impelluntur: his utrisque rebus Graecorum ferias maiores contineri statuendum est.

Qua ex re earum notio et natura dilucide apparere videtur, nam omnia et divina et humana vero et germano gaudio afficiebantur, quippe quum dii sacrificiis precibusque delectari putarentur, homines autem ludis, epulis, saltationibus gauderent. Accedit quod in feriis plerisque singulorum deorum res praeclare gestae, quibus in mortales beneficia detulerant, in populi conspectum producebantur. Etenim vel ipsarum rerum imago ostendebatur, ut in Eleusiniis celebratis agricultura instituta et in Argivorum Heraeis ille Iovis et Iunonis ἱερὸς γάμος, vel hominibus festum celebrantibus dei beneficia sollemnibus quibusdam in memoriam revocabantur, sicuti in Daphnephoriis laureae circumferebantur eo die quo Apollo lauream decerpsisse dicitur. Quae quidem res plerumque in pompis publicis fiebant. Et quum omnes fere dies festi, ut supra diximus, hilari modo celebrarentur, et populus animum remitteret, necesse est, labores omnis generis et iudicia cessasse [3]), quin etiam in multis feriis captivos dimissos esse invenimus, ut non solum in Dionysiis, sed etiam in Panathenaeis atque in Thesmophoriis [4]). Qui-

3) Schol. Ar. Vesp. 663.

4) Schol. qui vocatur Ulpianus (ad Demosth. adv. Timocr., p. 740.) in Panathenaeis captivos carcere dimissos esse tradit, quod idem ille de Dionysiis refert (adv. Androt. p 614). Atque quum Marcellinus (ad Hermogenem) idem etiam in Thesmophoriis in more fuisse dicat, errare mihi videntur Boeckhius (Ueber d. Lenäen §. 24) et Welckerus (Nachtr. Tril. Prom. p. 196) qui hoc nonnisi in Dionysiis factum esse dicunt, cuius rei caussam ille Bacchum Liberatorem affert. Etiamsi enim magna scholiorum qui Ulpiano attribuuntur pars e Demosthene ipso perverse sumpta esse videatur, caussam tamen equidem non video, cur hic scholiastae diffidamus, quum mo-

bus ex rebus apparet, quam lautam suavemque vitam Graeci in festis degerint, quantaque eorum omnium laetitia fuerit, quum etiam pauperes in feriis Graecis cantui et saltationi sese darent.

Sed maiores tantum Graecorum feriae eo modo agebantur, ut per plures dies populus in otio viveret, atque ita quidem, ut dierum numerus vel a singulorum deorum natura, vel a rebus ipsis quae in feriis fiebant, dependeret. Alias enim maiorum feriarum per tres dies actas esse scimus, sicuti Anthesteria et Apaturia, alias per septem dies, sicuti Eleusinia, quae res etiam de nonnullis Apollinis feriis ex huius dei numero coniici licet. Maximum autem dierum festorum numerum esse Panathenaeorum infra exponetur. Athenienses enim ante omnes Graeciae populos ad festa celebranda propensi erant, id quod cum serena indole Ionum, in quorum civitatibus imperium penes populum, feriarum amantem, erat, optime convenit. Nunquam enim melius quam diebus festis divites populo pecunias largiri poterant, quum hac occasione aliorum qui populi potestati non favebant, neque indignationem neque ambitus suspicionem in se converterent. Rectissime igitur Xenophon 5) numerum dierum festorum ab

rem illum captivorum in feriis dimissorum etiam apud alios antiquitatis populos fuisse constet. Et quum illi scholiastae loco qui ad Dionysia pertinet, fidem habeamus, non est quod reiiciamus ea quae de Panathenaeis tradit, praesertim quum Marcellinus cuius quidem testimonia plerumque parum accurata esse non infitior, eundem morem Thesmophoriis vindicet. (Cf. Wellauer de Thesmoph. p. 36).

5) De rep. Athen. III, 8.

Atheniensibus celebratorum altero tanto maiorem esse dicit quam reliquarum Graeciae civitatum, id quod facile perspici potest ex heortologiis Meursii et Castellani. Plurimos autem Tarentini habuisse videntur [6], qui a simplici civitatis patriae vita tantopere discesserunt, ut ad ferias agendas non pietate erga deos, sed splendoris et luxuriae studio adducerentur. Quanto autem cum amore studioque Athenienses dies festos egerint, optime apparet ex Demosthenis [7] loco, qui eos accusat, quod ad classes ornandas non tam strenue sese gerant quam ad Dionysia et Panathenaea celebranda. Unde factum est, ut in horum potissimum splendorem Athenienses profusos sumptus suppeditarent [8].

Atque festa quum, ut infra videbimus, cuiusvis fere generis sacra continerent, tanta auctoritate dignitateque fruebantur, ut prope omnes Graeciae incolae his occasionibus in eam, quae festum aliquod maioris momenti celebrabat, civitatem convenirent, qua de caussa ea quae publica et omnibus Graecis communia erant, *πανηγύρεις* vocabantur, i. e. sollemnia, quibus omnes sive totius Graeciae, sive unius civitatis homines congregantur. Antiquissimis enim temporibus civitatum singularum corpus tot membris inter se cohaerentibus constabat, ut horum pleraque sua festa haberent, quibus alia non intererant. Itaque substantivum *πανήγυρις* quum ad hominum maxime congregationes sol-

6) Strab. VI. p. 193.
7) Philipp. I. p. 50.
8) Quam rem pluribus exposuit Boeckhius Staatsh. d. Ath. I. 224 sqq.

lemnes spectet, Graeci ad omnis generis festivitatem, quae ex otio nascitur, designandam vocabulo ἑορτὴ utebantur, ita ut ἑορτὴν et homo singularis et multitudo populi agere posset. Quaeque enim res, qua aliquis delectatur, ἑορτὴ vocari potest 9), etsi hoc substantivum a verbo ὁρᾷν derivandum est, unde nihil nisi spectaculum esse apparet. Praeterea etiam apud posterioris temporis scriptores vox πενταετηρὶς, quae plerumque quamque quatuor plenorum annorum periodum significat, eo sensu invenitur, ut ipsum festum quinto quoque anno rediens significetur. Etsi enim, si accurate numeras, festum quarto quoque anno agitur, tamen ex veterum numerandi more et annus quo festum ultimum actum erat, et quo festum iterum redibat, annumeratur [10]). Atque maiora quidem Graecorum festa pleraque quinto quoque anno celebrata esse, satis constat; attamen hoc non ab initio ita fuisse multi recte coniecerunt, ita ut sine dubio non solum Pythia, sed etiam alia maiora Graecorum sollemnia nono quoque anno rediisse, statuendum sit. Magnus enim ille annus a scriptoribus commemoratus, qui spatium octo annorum solarium complectitur, quum usu receptus esset, tempus festorum celebrandorum constituit, itaque postea demum Graeci eo venerunt, ut singulis annis magnis festa maiora bis agerent. Certa tamen huius rei testimonia de Pythiis tantum inveniuntur apud Apollodorum [11]). Neque vero credendum est, festa illa

9) Thuc. I. 70.
10) Cf. Boeckh. C. I. Vol. II. p. 306.
11) Vid. Mueller. Orchom. p. 218 sqq.

quinquennalia reliquis tribus annis celebrata non esse, sed quinto quoque anno cum maiore agebantur splendore, qua de re infra in Panathenaeis ipsis dicetur.

CAPUT II.

Inter omnes Atticas Minervae ferias [1]) Panathenaea invenimus et antiquissimis et posterioribus Graeciae temporibus summo in honore splendoreque fuisse. Cum tota enim Atheniensium dignitate civili magis cohaerent, quam reliquae feriae et Minervae et aliis diis sacrae. Verba, quae potissimum grammatici, lexicographi et scholiastae de huius festi dignitate dicunt [2]), non ad eam referenda sunt vim, quam festum in cunctam Graeciam exercuerit, quia hac ratione habita, Olympia, Pythia, quin etiam Dionysia maiora ab Atheniensibus celebrata in maiore dignitate erant, quam Panathenaea. Sed splendore ludorum pompaeque in Minervae honorem ductae omnes alias ferias superabant Panathenaea, quorum vis civilis iam ex nomine ipso ita apparet, ut ex hoc quasi coniunctum esse deae cultum et civitatis potestatem videamus. Legimus enim antiquissimis tem-

1) Harum expositio hic omitti posse videtur, partim quia nuperrime de iis ita egit Hoffmannus, ut dimidiam paene eamque meliorem eius libelli partem haec quaestio auferat, partim quia de iis exponere mihi non propositum est, quum Panathenaeorum descriptio mea quidem sententia quasi sui iuris aliisque feriis obnoxia non sit.

2) Schol. Ar. Nub. 385 aliique.

poribus Panathenaea vocata esse Athenaea [3]), quod nomen non ab urbe, sed a dea Minerva derivandum esse puto, non tam confisus testimonio Pollucis [4]) qui posterius tantum Panathenaeorum nomen a Minerva deductum esse ait, sed ipsa ratione mythica qua hoc festum institutum esse dicitur. Sicuti enim origo plurimarum Atheniensium institutionum morumque praesertim sacrorum, ad tempora quae historiam certam antecedunt, ita reponitur, ut hi vel a diis ipsis, vel ab eorum posteris instituti esse ferantur, ita etiam Panathenaea, festum maximum, ab Erichthonio, fabuloso illo Atticae rege, condita esse a scriptoribus fere omnibus traditur [5]), quibuscum consentit Marmor Parium [6]). Sin autem antiquissimum nomen Athenaea fuisse statuitur, quis alius hoc nomen festo dedit, nisi Erichthonius, terrae ille filius, quem Minerva suscepit? Itaque et loci scriptorum et Marm. Parium ita intelligenda sunt, ut Erichthonium id festum, quod scriptorum

---

3) Istrus ap. Harp. s. v. *Παναθήναια*. Suid. s. h. v. Paus. VIII 2. 1. Omnia feriarum Graecarum nomina adiectiva sunt neutrius generis numero plurali, quibus subauditur *ἱερά*.

4) I. 37.

5) Hellanicus et Androtion ap. Harp. l. c. Hygin. P. A. II. 13. Huc referendus esse videtur locus Philochori ap. Schol. Ar. Vesp. 542. *Φιλόχορος δὲ ἐν δευτέρᾳ ὅς γε καὶ τὸν καταϊδόντα τὸ ἔθος (τοῦ θαλλοφορεῖν) Ἐριχθόνιον συνίστησιν.* Quid hoc loco sibi velit verbum *καθορᾶν*, non video, quum sensum esse appareat: Erichthonius ex verbis Philochori morem frondes oleaginas gerendi instituit, a quo sensu verbum *καθορᾶν* plane dissentit. Itaque legendum esse censeo: *καταθέντα*.

6) Ep. 10. — Ep. 6 legendum esse *Πανελλήνια*, non *Παναθήναια* recte statuit Boeckhius.

ipsorum tempore Panathenaea vocabatur, instituisse dicant. Erichthonii enim tempore, i. e. ex chronico illo septingentis triginta annis ante Olympiadem primam 7), — etsi revera de tempore illorum regum quaeri non potest, quippe quum fabulis nimis velati sint — de sociatis Atheniensibus, quam notionem nomini Παναθήναια inesse patet, sermo esse non potuit; nam Theseus demum pagos dispersos in unam collegit urbem 8). Eam autem ob caussam Erichthonius potissimum, non Cecrops, Pandion vel alius mythicorum Atticae regum hoc festum instituisse fertur, quod horum regum nullus cum Minerva ipsa magis coniunctus erat, quam ille, quem deae ipsius filium esse nonnulli tradunt 9). Quae res ita intelligenda est, ut Minervam huius pueri, quem Terra enixa est 10), misereat, quam ob caussam de terra eum tollit 11). Itaque quum Erichthonii tempore

7) Cf. Clinton. F. H. Vol. I. p. 59 sqq.

8) Plut. Thes. c. 23. Suid. s. v. *Παναθήναια*. Paus. VIII. 2. 1.

9) Suid. l. c.

10) Paus. I. 2. 8. Il. II. 546.

11) Quod pulcherrime ostendit vas illud notum Musei Principis Caninatis, editum a Panofka (Monum. dell' Inst. arch. Tav. X. XI. et explicatum Ann. dell' Inst. 1829. p. 292 sqq) *Γῆ* ipsa, cuius figurae superior tantum pars conspicitur, infantem Minervae sursum porrigit, quae eum aegide excipit. Adstat Minervae ipse qui pater esse dicitur Vulcanus. Sed minus facile est explicatu latus vasis aversum, cuius figuram in sella sedentem, quae feminae alatae adstanti pateram porrigit, Neptunum esse Panofka contendit. Neque vero diiudicat, quae sit haec figura alata, quum non minus bene Iris, quam Victoria agnosci possit. Ab hac explicatione lateris aversi dissentit Muellerus (Denkm. d. A. Kunst. Taf. XLVI. n. 211 b.) qui sedentem virum Erichthonium, Atticae regem, adstantemque feminam Diken esse censet. Sed neque hanc, neque

urbis ipsius nomen nondum exstitisse sciamus — nam urbis nomen a dea derivandum esse puto, non deae

illam explicationem mihi placere confiteor. Neptunum enim propter sceptri insigne, quo vir sedens praeditus est, agnoscere non possum, tum quia hunc deum, qui in certamine cum Minerva orto superatus erat, ita ut aliquid auctoritatis suae perdidisse videretur, hic iam in sella sedentem depictum esse verisimile non est, tum quia Neptunus in vasis et in Etruria et in Magna Graecia effossis nunquam, ni fallor, sedens conspicitur, nisi forte quod viri docti coniecerunt, in Sosiae patera, quam mancam esse admodum dolendum est. Erichthonium autem, quod Muellerus censet, iam regem factum hic sedere credere non possum propterea quod haec sedens figura deus aliquis esse videtur, tam ob sceptri insigne quod manu sinistra tenet, quam ob similitudinem nostrae imaginis cum anaglypho Musei regii Parisiensis (Milliu Gal. Myth. LIV. 224. Mon. dell' Inst. Tav. XII.). Quo in anaglypho Viscouti (ap. Clarac, descr. des Antiques du Louvre n. 259) Bacchum qui modo natus a Terra duabus nymphis tradatur, effictum esse credidit, quam sententiam merito reiecit Panofka (Anu. dell' Inst. 1829. p. 298 sqq.), qui infantem, quem Terra sursum porrigit, Erichthonium esse rectissime dicit. Ostendit autem etiam hoc anaglyphum virum sedentem, qui utrum Iupiter sit an Neptunus, Panofka quidem non diiudicat. Tenet ille vir sceptrum simili modo atque in vase nostro, atque vestitus est more Iovis, quum toga usque ad coxas delabatur. Iovem autem Erichthonio recens nato adesse admodum convenit, ita ut quum Iovem in anaglypho agnoscamus, nihil impedimento esse videtur, quo minus etiam in vase nostro virum in sella sedentem Iovem esse dicàmus. Atque iu anaglypho illo Iupiter scenae ipsi tergum ita advertit, ut nonnisi vultum ei admoveat, quae res in vase nostro ita expressa est, ut huius latus aversum eundem ostendat. Iam quaeritur, quaenam sit vasis femina alata, cui Iupiter pateram porrigere videtur. Ad quam feminam explicandam Amor qui manum dextram huic tendit, multum conferre videtur, quod neque Panofka nec Muellerus animadverterunt. Ad quam enim aliam feminam Amor in scena nostra manus melius tendere potest, quam ad Minervam ipsam? Alata est autem Minerva, quia

nomen ab urbe, — unde nomen festi nasci poterat, nisi a dea ipsa, matre eius, qui festum instituit? Quod nomen 'Αθήναια postea, ut statim videbimus, commutatum est in Παναθήναια, ita ut hoc posterioribus temporibus monumenta et scripta et lapidi incisa semper uterentur, donec, ut ex inscriptionibus apparere mihi videtur, temporibus Hadriani imperatoris Graecarum rerum studiosissimi, qui multa fecit quae omnino ad festa Graeca, praesertim Panathenaea, pertinent, priscum illud nomen Athenaea denuo in usum venerit. In duobus enim titulis, quorum alter a Fauvelio Athenis repertus, nunc exstat in Museo regio Parisiensi [12]), inter victores ludorum etiam Athenaeorum festum commemoratur. Quo in titulo quum etiam Philadelphiorum, a Septimio Severo imperatore in Caracallae honorem institutorum, mentio fiat, titulus sive hoc imperatore sive post eum conscriptus sit, necesse est.

---

tanquam Victoria hic depicta esse videtur, quum Victrix e certamine cum Neptuno de terra Attica orto discessisset. Qua de caussa Iupiter victoriae pateram ei porrigit. Neque mirum est, Minervam omnibus armis hic destitutam esse, quum hoc modo in vasis pluribus, quae Vulcanum, eam persequentem ostendunt, conspiciatur, sicut in Lambergiano nondum edito (Welck. Tril. Prom. p. 287.) et in Ducis de Luynes, de quo vid. Panofka Ann. dell' Inst. 1829. p. 291. De Erichthoniu denique, quem Visconti in zophoro Parthenonis agnoscit, infra dicam.

12) Clarac, Descr. des Ant. du Louvre. n. 558. Editus est a Boeckhio C. I. n 245. Cf. Osanni Syll. Inscr. p. 345. qui se Ἀθήναια festum aliunde nosse negat. Idem nomen habemus in titulo Boeckhii n. 283, qui eiusdem temporis est. Apud scriptores Graecorum nonnisi semel id invenì Athen. XIII, p. 561. E.

Itaque quum Hadriano recentior sit, admodum credibile est, nomen illud vetustum, si omnino temporibus Romanis rediit, hoc imperatore denuo in usum venisse.

Erichthonius autem ad quem redeo, ab antiquis Atticae incolis veluti agriculturae praefectus una cum Minerva et Vulcano, eius parentibus, cultus esse videtur [13]), propterea quod ex ipsa terra natus erat. Qua de caussa ipse nihil nisi eius fecunditatis imago est, quae Atticam terram spectat. Graeci enim filio seu posteris dei alicuius persaepe eam facultatem idque bonum attribuunt quod in deo ipso situm esse putabant, qua re pulcherrime significabant facultatem illam, quasi dei filiam i. e. ex deo illo natam, ipsius dei donum esse. Quae res conspici potest etiam in Erichthonio quadrigarum inventore [14]); nam Minerva ipsa equitandi curruque vehendi artem docuisse dicitur, unde Ἱππία vocata, quod cum Panathenaeis ab Erichthonio institutis optime convenit. Itaque iam ex loco Marmoris Parii adducto videmus, inter ludos in Panathenaeis actos cursum equestrem antiquissimum fuisse. Apparet igitur, quanta sit in omnibus rebus Minervae cum Erichthonio coniunctio, unde quum hunc primum festum illud, Athenaea vocatum, instituisse scriptores tradant, facile intelligitur, hoc nomen Ἀθήναια nihil commune habere

13) Cf. Muell. Min. Pol. p. 3 sqq. Welckeri Tril. Prom. p. 284.

14) Eratosth. Catast. 13. Marm. Par. ep. 10 ibique Boeckh. (C. I. Vol. II. p. 313) qui multos in hanc rem attulit locos. Ostendit Erichthonium curru vehentem decima quinta Parthenonis metopa in latere meridionali. Bröndsted, Reisen in Griechenland, T. II. p. 233.

cum nomine urbis. Festum enim Minervae cultum per Atticam regionem diffusum attingit, propterea quod dea, quatenus agris colendis praeest, quasi parvos tantum agendi fines habet, unde si res agrarias respicis, a Cerere Eleusinia, quae agriculturam per Triptolemum omnes orbis terrarum incolas docet, bene est distinguenda. Eadem vis quasi arctis finibus circumscripta inesse videtur fabulae illi certaminis, quod Minervae cum Neptuno de terra Attica fuit; etenim ex hoc deá victrix discedit, quia Attici antiquissimi terram colere mox ab Erichthonio edocti sunt [15]).

Festum igitur nostrum a dea ipsa, cui sacrum erat, cognominatum ad Atticam solum terram spectat, cui rei maius lumen affert secunda de festo instituto narratio, quae Theseum, Atticae regem, incolas prius dispersos in unam urbem collegisse et *Panathenaea* primum celebrasse tradit [16]). Atque Plutarchus quidem has duas Thesei institutiones disertis verbis coniungit: *τὸ ἄστυ τήν τε πόλιν* Ἀθήνας *προσηγόρευσε καὶ Παναθήναια θυσίαν ἐποίησε κοινήν*, quae res digna est, quae accuratius consideretur. Sequitur enim ex hoc loco, quod supra statui, nomen Ἀθ*ήναια* deduci non posse a nomine urbis, quippe quae Erichthonii tempore nondum exstiterit. Hoc si semel statuimus, non est quod etiam alterum nomen *Παναθήναια* ab urbe deducamus. Licet enim eam ob caussam syllaba

15) Muellerus (Min. Pol. p. 7) sensum magis reconditum huic fabulae inesse suspicatur, quem non esse hic quaerendum censeo.
16) Plut. Thes. c. 23. Suid. s. v. *Παναθήναια.*

Παν festi nomini ipsi praeposita sit, quod Atticae incolae iam unam civitatem sive κοινόν τι formare incipiebant, nomen tamen festi cum hac collectorum Atticorum narratione coniungendum non est, sed res ita capienda esse videtur, ut, quum inde ab Erichthonio usque ad Theseum regem — quod spatium temporis etsi duo saecula et dimidium non complectitur, quod Marm. Par. tradit, tamen non ita exiguum est — vel in omnibus Atticae pagis vicisque Athenaea celebrata essent, vel in eo solum qui postea ἄστυ formavit, hoc festi nomen Thesei tempore in Παναθήναια commutatum sit, qua de caussa ultima Plutarchi verba quasi per prolepsin dicta sunt, quum illud festum hac ipsa tantum re, quod *commune* sacrum fiebat, Παναθήναια factum sit. Ex utraque autem festi instituti narratione, et ex illa quae Erichthonium qui terram Atticam colit, et ex hac quae Theseum qui urbi nomen dedit, spectat, sequi videtur quaenam sit vera totius festi vis atque natura, etsi haec etiam ex iis rebus, quae in ipso festo agebantur, intelligi potest, qua de caussa infra pluribus haec res exponetur. Vidimus enim festum Erichthonio rege i. c. ante Theseum terram Atticam spectasse, ita ut, quum Theseus Athenas tantopere attolleret atque ornaret, ut reliqua Atticae oppida paene evanescerent, festum huius urbis maxime dignitatem illustraret. Itaque quum ex Erichthonii mytho sequatur, Panathenaea Minervae sacra fuisse, id quod scriptores satis superque confirmant, ex altera illa narratione Theseum spectanti elucet, Minervam his feriis celebratam cultamque esse tanquam urbis

Athenarum antistitem, quam Graeci **Πολιάδα** sive **Πολιοῦχον** vocabant. Quae res et ab Aristophane [17]) confirmatur, qui peplum Minervae Poliadi in pompa Atheniensium portatum esse dicit, et titulo Choiseuliano [18]) qui athlothetis in Panathenaea Maiora e *Minervae Poliadis* aerario pecuniae summam datam esse tradit. Atque Minervam Poliadem, non Virginem vel Propugnatricem cum Erichthonio coniunctam esse, videmus ex historia ab Herodoto [19]) de Epidauriis narrata. His enim ad terrae sterilitatem tollendam oraculum consilium dedit, ut Damiae et Auxesiae simulacra oleagina facerent, qua de caussa ab Atheniensibus oleas petierunt, quippe quum hac alio loco non crescerent [20]). Ea autem conditione Athenienses his precibus satisfecerunt, ut illi quotannis Minervae Poliadi et Erichthonio sacra facerent. Ex hoc loco, quem multis aliis augere possim, apparet, Minervam Poliadem fertilitatem quam diximus Atticam una cum Erichthonio afferre; et quanta fuerit in Panathenaeis celebratis oleae vis, infra videbimus.

Confirmatur autem haec sententia de Panathenaeis in Poliadis honorem actis i. e. Panathenaeorum urbana, ut ita dicam, natura Synoeciis itidem a Theseo institutis [21]), quod festum a Metoeciis haud differre recte

17) Av. 828.

18) Boeckh. C. I. n. 147. cf. Staatsh. d. Ath. II. p. 165. Ex quo titulo quid amplius in rem nostram sequatur, vid. infra.

19) V. 82.

20) Cf Soph. Oed. Col. 705. Herm.

21) Steph. Byz. s. v. *Ἀθῆναι*: *Ὁ Θησεὺς τὰς ἕνδεκα πόλεις τὰς ἐν τῇ Ἀττικῇ συνοικίσας εἰς Ἀθήνας, Συνοίκια ἑορτὴν κατεστήσατο.* Iisdem fere verbis utitur Charax Periegetes. cf. Thuc. II. 15.

observarunt Ios. Scaliger, Corsinus [22]) aliique quia scriptores utraque instituta ad Atticae pagos a Theseo coniunctos referunt. In eo autem vehementer errat Scaliger, quod etiam Theseorum festum a Metoeciis non differre dicit, quum Thesea octavo mensis die celebrata esse constet [23]). Synoecia vero sive Metoecia Plutarchus [24]) in decimum sextum Hecatombaeonis diem refert. Neque enim est, cur hic scholiastae testimonio diffidamus, quum Hesychius [25]) inter dies deo alicui sacros, octavum Theseo dedicatum numeret, etsi utriusque scriptoris computationem ex uno eodemque fonte haustam esse verisimile est. Huc accedit quod in Thesëis certamen fortasse gymnicum fuisse legimus apud Gellium [26]), quam rem in Metoeciis locum habuisse credibile non est, quia certamina cum rebus sacris ita semper coniuncta erant, ut neque inquilini, nec peregrini quos utrosque Metoecia spectabant, sed cives tantum urbis illorum certaminum participes esse possent. Qualia autem fuerint Metoecia ex paucis illis scriptorum testimoniis intelligi non potest, sed cuiusque anni XVImo Hecatombaeonis die acta esse, admodum est probabile, partim quia nullus scriptorum ea pentaëterica vel trieterica fuisse tradit, partim quia, quod statim videbimus, cum Panathenaeis ita cohaerent, ut die hoc festum antecedenti acta esse videantur.

22) F. A. t. II. p. 347.
23) Schol. Ar. Plut. 627. 1127.
24) Thes. c. 23.
25) s. v. Ὀγδόδιον. Iisdem fere verbis utitur Suid.
26) N. A. XV. 20.

CAPUT III.

Panathenaea haec a Theseo instituta quotannis celebrata esse videmus ex Harpocratione, cuius locum a Suida exscriptum esse manifestum est, quum hic iisdem plane verbis utatur. Ille autem [1]), *Διττά*, ait, *Παναθήναια ἤγετο Ἀθήνησι, τὰ μὲν καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν, τὰ δὲ διὰ πενταετηρίδος, ἃ καὶ μεγάλα ἐκάλουν.* Atque hoc recte dictum est, quum quovis Olympiadis anno Panathenaea posterius celebrata esse ex inscriptionibus appareat. Cuius rei exemplum affero decretum genuinum et admodum memorabile a Bekkero e Fourmonti schedis transcriptum [2]), qui quaestores Minervae *ἐκ Παναθηναίων ἐς Παναθήναια* rationes reddere dicit, i. e. quovis anno, quia ex formula illa nota, *τάδε παρέδοσαν αἱ τέτταρες ἀρχαὶ, αἳ ἐδίδοσαν τὸν λόγον ἐκ Παναθηναίων ἐς Παναθήναια* quaestores Minervae annuos fuisse aperte elucet. Qua cum formula coniungenda esse illius decreti praecedentia haec verba rectissime ostendit Boeckhius [3]): *καὶ τολοιπὸν ἀναγραφόντων οἱ ἀεὶ ταμίαι* (i. e. quaestores singulorum annorum) *εἰς στήλην καὶ λόγον διδόντων τῶν τε ὄντων χρημάτων καὶ τῶν προσιόντων τοῖς θεοῖς, καὶ ἐάν τι ἀναλίσκηται κατὰ τὸν ἐνιαυτὸν πρὸς τοὺς λογιστὰς καὶ εὐθύνας διδόντων, καὶ ἐκ Πα-*

1) s. v. *Παναθήναια.*
2) Ap. Boeckh. C. I. n. 76.
3) Ibid. p. 179.

ναθηναίων ἐς Παναθήναια τὸν λόγον διδόντων, καθάπερ οἱ τὰ τῆς Ἀθηναίας ταμιεύοντες. Videmus enim ex his verbis quaestores Minervae ex quibusvis Panathenaeis ad quaevis Panathenaea quotannis (*κατὰ τὸν ἐνιαυτὸν*) rationes reddidisse, quos imitari quaestores omnes iubentur. A quibus testimoniis firmissimis dissentit solus Libanius (Arg. Mid.) qui Panathenaea minora, i. e. ea de quibus quaerimus *κατὰ τριετηρίδα* sive secundo quoque anno acta esse dicit, quae res quam parvi sit aestimanda intelligitur ex aliis multis istius scriptoris erroribus qui etiam Dionysia maiora *διὰ τριετηρίδος* acta esse ait, quae annua fuisse satis constat.

Iam quum testimoniis satis certis demonstratum sit, Panathenaea a Theseo instituta quotannis acta esse, altera exstat quaestio minus facilis, quo cuiusque anni die Athenarum incolae hoc festo Minervae honorem attulerint, de qua re inter eos quicunque Panathenaea tractarunt, magna dissensio fuit, dum nuperrime Hoffmannus sententiam rectam posuit, quam examinatam argumentis, quippe quae Hoffmannus plane omiserit, certiorem faciemus.

Ac primum quidem Meursius [4]) Panathenaca (minora) postridie Bendideorum sive vigesimo Thargelionis die acta esse ex locis Procli sequentibus colligit, cuius verba haec sunt [5]): *ἐν τοῖς μικροῖς (Παναθηναίοις)*·

4) Panath. c. 6. Eandem, ut huius breviter mentionem faciam, sententiam habet Prideaux ad Marm. Oxon. p. 160.
5) ad Plat. Tim. p. 26.

ταῦτα γὰρ περὶ τὸν χρόνον ἐπετελεῖτο τοῖς Βενδιδείοις et alio loco [6]): ὅτι γε μὴν τὰ Παναθήναια (τὰ μικρὰ) τοῖς Βενδιδείοις εἵπετο λέγουσιν οἱ ὑπομνηματισταὶ, καὶ Ἀριστοτέλης ὁ Ῥόδιος ἱστορεῖ, τὰ μὲν ἐν Πειραιεῖ Βενδίδεια τῇ εἰκάδι τοῦ Θαργηλιῶνος ἐπιτελεῖσθαι, ἕπεσθαι δὲ τὰς περὶ τὴν Ἀθηνᾶν ἑορτάς, quibus locis adiungit Meursius Aristotelis [7]) Stagiritae verba non ita accurata: ἐκ τῶν Παναθηναίων ὁ πλοῦς. Aliud quum de Bendideorum celebratorum tempore testimonium non habeamus, nisi hoc quod Proclus ex alieno scriptore sumpsit, credendum est, ea seu vigesimo seu undevigesimo, quem Proclus alio affert loco [8]), Thargelionis die, sive paenultimo anni mense acta esse. Scriptores autem, quos Proclus spectat, nihil nisi Minervae festa Bendideorum celebra-

6) Ibid. p. 27.

7) De gener. animal. I. 18. Haec philosophi verba de Panathenaeis in universum, sublata maiorum et minorum differentia, intelligenda esse, ex eodem utrorumque tempore quod mox statuemus, sequetur. Meursius autem petitionem quam dicunt principii commisit, dum argumentum ex his verbis ad sententiam suam de Panathenaeis minoribus Thargelione celebratis confirmandam sumit; dicit enim verba referri non posse ad Panathensea *maiora*, quia Hecatombaeone celebrata sint. Ex his vero, si accurate inspicis, Aristotelis verbis, quibus adiungendus est Maximus Tyrius (Dissert. XXXIII.), cuius quidem fides non tanti aestimanda quanti Aristotelis, colligi licet, Panathenaeorum utrorumque tempus unum idemque esse. Sin secus, Aristoteles sine dubio *μικρῶν* vel *μεγάλων* adiecisset. Max. enim Tyrius alia aliis diis sacra esse anni tempora dicit, inter quae Panathenaea enumerat, quod fieri non potuit; si duobus anni temporibus celebrata essent.

8) Ad Plat. Tim. p. 9.

tionem secuta esse dicunt, unde eius verba, ex quibus Proclum ipsum non accurate Panathenaeorum tempus scivisse apparet, collecta esse videntur: *ταῦτα γὰρ περὶ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐπετελεῖτο τοῖς Βενδιδείοις.* Sed admodum probabile est, *τὰς περὶ τὴν Ἀθηνᾶν ἑορτὰς* esse Plynteria et Callynteria quae utraque paucorum intervallo dierum exeunte Thargelione celebrata esse constat; nam certo Aristoteles Rhodius, si de Panathenaeis haec verba intelligeret, Panathenaea ipsa nominasset, quippe quum multo maiora ac magnificentiora essent, quam illa utraque. Tertium denique argumentum ad hanc sententiam suam confirmandam sumpsit Meursius ex initio Reipublicae Platonis 9), quo loco *τὴν θεὰν* Dianam esse et *τὴν ἑορτὴν* Bendidea in Dianae honorem acta ex sequentibus verbis et ex fine primi Reipublicae libri apparet. Unde etiam Strabo 10) hunc locum respiciens Platonem Bendideorum mentionem facere dicit; neque minus recte veteres Platonis interpretes hunc locum intelligunt. Itaque alia dea a Platone non nominata, etiam sequentia verba: *λαμπὰς ἔσται πρὸς ἑσπέραν ἀφ' ἵππων τῇ θεῷ* ad Dianam referenda sunt, non ad Minervam,

9) *κατέβην χθὲς ἐς Πειραιᾶ προσευξόμενός τε τῇ θεῷ καὶ ἅμα τὴν ἑορτὴν βουλόμενος θεάσασθαι, τίνα τρόπον ποιήσουσιν, ἅτε νῦν πρῶτον ἄγοντες.*

10) X. p. 471. D. Cf. de Bendideis institutis Cors. F. A. II. p. 311. qui in eo tantum errat, quod Cephalum, Lysiae patrem, quem Socrates in Piraeeo convenit, circa Ol. 77 Athenas appulisse refert. Nam quum Cephalus Ol. 84, 1 iam mortuus esset, postquam triginta annos Athenis vixit, apparet eum ante Ol. 76, 3 huc venisse.

quod vult Meursius; etenim lampadephoriam Panathenaicam in Ceramico habitam esse, non in Piraeeo, infra videbimus. Procli igitur quum nec fidem certam neque verba modo commemorata definita esse apparet, et praeterea Platonis locus a Meursio perperam ad Panathenaea referatur, Samuel Petitus [11]), nisi fallor, primus Meursium refutare studuit. Rectam autem quam ingressus est viam, subsidiis nec sufficientibus nec satis firmis munivit. Refutato enim rectissime argumento, quod Meursius ex Reipublicae loco sumpserat, Petitus quoque Aristotelis Rhodii verba de Plynteriis et Callynteriis intelligenda esse censet [12]), Stagiritae autem *ἐκ τῶν Παναθηναίων ὁ πλοῦς* recte ita interpretatur, ut philosophus de tempore suscepti *τριηραρχῶν* muneris loquatur. Deinde affert locum magni momenti ad suam de Panathenaeis Hecatombaeone peractis sententiam probandam e Demosthenis oratione adv. Timocratem [13]), qui duodecimo Hecatombaeonis die concionem indicavit, *ἐπὶ τῇ τῶν Παναθηναίων προφάσει*, ut legem ferret. Quam legem latam esse eodem anno, quo Timocrates accusatus est, apparet ex eo, quod adhuc *ὑπεύθυνος* erat. Accusatus est autem Timocrates anno Ol. 106, 4, archonte Euthydemo, itaque Pana-

11) Legg. Att. p. 18 sqq. (Paris. 1635. fol.)

12) Recte autem Petitus Plynteria XXVmo Thargelionis diei attribuit, quum Plut. (Alcib. c. 34) ea *Θαργηλιῶνος ἕκτῃ φθίνοντος* acta esse dicat. Errat igitur Meursius (Gr. fer. s. h. v.) qui XXVImum huius mensis diem affert. Eundem autem quem Muellerus (Min. Pol. p. 27) fecerat errorem, correxit V. D. in Handb. d. Archaeol. §. 69. A.

13) p. 708, Reisk.

thenaea a Demosthene commemorata, minora sunt, quum maiora cuiusque Olympiadis anno tertio agerentur. Atque quum huc accedat, quod in Minoribus, excepto peplo, eaedem fere res fiebant, quae in Maioribus, Petitus Minora Hecatombaeone peracta esse colligit, neque vero accuratius definit diem mensis, quem Corsinus demum adiecit [14]. Recte enim ex Demosthenis loco festum nostrum ante XXmum Hecatombaeonis diem incidere concludit; nam quum Ulpianus referat, κυρίας ἐκκλησίας tribus tantum mensis diebus habitas esse; videlicet XImo, XXmo et XXXmo, opus esse Panathenaea ante XXmum Hecatombaeonis diem peracta sint. Quod ni ita esset, Demosthenes certo obiecisset, Timocrati caussam non fuisse ad indicandam concionem in XIImum mensis diem, quippe quum ipso vicesimo i. e. legitimo die hoc facere potuisset. In eo autem Corsinum errare videbimus, quod Panathenaea minora in decimum quartum diem incidere dicit, quum ex Plutarchi quem affert, loco minime sequatur, Metoecia acta esse post Panathenaea. Ordo enim quo hic de utroque festo narrat, non magni aestimandus esse videtur. Denique Clintonius [15]) de Panathenaeis minoribus ita disseruit, ut pristinam Meursii sententiam restituere studeret. Etsi enim Platonem de Bendideis loqui concedit, Procli tamen auctoritati magnum affert pondus laudato Schol. Plat. Rep. [16]), qui minora Pana-

14) F. A. T. II. p 357 sqq.
15) F. H. Vol. II. p. 332 sqq. ed. Angl.
16) p. 143. Ruhuk.

thenaea in Piraeco post Bendidea acta esse dicit. Neque vero huius absurdissimi scriptoris verba rem diiudicare possunt [17]). Itaque etiam Clintonius Timocratis legem non Ol. 106, 4, sed Ol. 106, 3 latam esse, demonstrare studet. Etsi enim intra anni spatium caussam ad iudices deferri necesse esset, tamen Timocratem ὑπεύϑυνον esse potuisse archonte Euthydemo, lege anno praecedenti lata. Cuius rei exemplum affert Ctesiphontem, qui octo annis post legem latam ὑπεύϑυνος erat, etsi accusatus est intra anni spatium. Itaque dummodo accusatio intra tempus legitimum fieret, Timocratem multo post ὑπεύϑυνον esse potuisse [18]).

Rectis autem argumentis ad diem Panathenaeorum minorum definiendum utitur qui nuperrime rem tractavit, Hoffmannus, nisi quod coniecturam suam argumentis non confirmavit. Maximi enim ad hanc rem diiudicandam momenti est locus allatus Demosthenis, quem

17) Scholiastae enim levitas apparet ex eo quod Platonis locum ad Panathenaea refert, qua de caussa haec in Piraceo acta esse dicit, quod sumpsisse videtur ex hoc Platonis loco. Atque quum Plato pepli in Dianae honorem in Bendideis portati mentionem faciat, scholiasta, quum hunc locum perperam intelligat, etiam in Panathenaeis minoribus peplum in pompa portatum esse dicit. Quam rem falsam esse, infra demonstrabitur. Vides igitur, quam leviter scholiasta res sine ullo iudicio perturbarit.

18) Ea autem caussa quam Clintonius offert, Παναϑήναια simpliciter commemorata a Demosthene esse maiora, non minora, quia si de minoribus sermo esset, certo adiecisset: τὰ μικρά, admodum est inanis, sicut loci Panathenaea spectantes, quos transcripsit Meursius, satis docent, immo etiam ex inscriptionibus aperte elucet, Panathenaea simpliciter dicta minora esse.

rectissime explicaverunt et Corsinus et Hoffmannus. Huc accedit, qui omnem hac de re dubitationem tollit, titulus Fourmonti perquam memorabilis [19]), qui quum dermatici rationes contineat, festa in quibus hoc reipublicae solvebatur, enumerat. Primum enim nominantur Archonte Ctesicle (Ol. 111, 3) Dionysia rustica quae Posideone peragebantur [20]), tum Lenaea Gamelione, Eleusinia [21]) Anthesterione, sacrificium Cereri quod cum Eleusiniis coniunctum esse videtur, Asclepica Elaphebolionis die octavo, Dionysia urbana eiusdem mensis a die undecimo usque ad decimum quartum, Olympica et sacrificium Mercurio (utriusque festi mensem nescimus), Bendidea Thargelione, denique sacrificium Iovi Servatori, fortasse in Buphoniis Scirophorione actis. Videmus igitur rectum mensium Atticorum ordinem hic observatum esse. Deinde numerantur festa, in quibus archonte Nicocrate (Ol. 111, 4) dermaticon curatoribus redituum publicorum solutum sit: sacrificium Paci, Hecatombaeonis die sexto, Ammonia quorum diem nescimus, *Panathenaea*, quae quum minora sint in Thargelionem transferri non pos-

19) Quem editum explicavit Boekhius Staatsh. d. Ath. II. p. 243 sqq. et C. I. n. 157.

20) Ne mireris ante hunc sextum anni mensem nullum festum nominatum esse; apparet enim ex decreto apud auctorem vitt. X oratt. (Plut. T. VI. p. 279 ed. Tubing.), curatores redituum publicorum per quattuor annos plenos munere functos esse (Staatshaush. d. Ath. I. p. 177), atque ita quidem, ut cuiusque Olympiadis anno tertio non ineunte, sed non multo ante sextum mensem magistratum inirent.

21) Intellige minora, quum maiora Boëdromione acta esse constet.

sunt, quia nimis multi dies festi ab Hecatombaeone usque ad Thargelionem celebrabantur, in quibus dermaticon solvendum erat, ut ex anni praecedentis ratione intelligitur. Itaque quum titulus lacunam inter verba ἐκ τῆς θυσίας τῷ Ἄμμωνι et ἐκ Παναθηναίων non praebeat, statuendum est, Panathenaea (minora) sub Metoeciorum tempus peracta esse, praesertim quum ex illo Demosthenis loco eluceat, ea ante diem mensis vicesimum incidere. Namque Metoecia instituta cum Panathenaeis arctissime cohaerent. Quae quum ita sint, non alius dies sese offert, in quem initium huius festi transferri possit, quam qui Metoeciorum diem sequitur, videlicet Hecatombaeonis decimus septimus, quam rem Panathenaeis maioribus consideratis demonstrare studebimus [22]).

CAPUT IV.

Iam mihi est petenda venia, quod modo semper, quum de die Panathenaeorum a Theseo institutorum agerem, Panathenaea *minora* vocavi, licet nondum sciamus, duplex Athenis fuisse festum Panathenaeorum. Saepissime enim mentio fit apud scriptores Panathenaeorum maiorum, ita tamen, ut quum haec non ante

---

22) Petit. (legg. Att. p. 20) viros eruditissimos commemorat, qui Panathenaea minora Munychione celebrata esse voluerint. Nescio autem, quinam hi sint.

Ol. 66, 3 commemorata inveniamus [1], nos fugiat, quando instituta sint, etsi fortasse non perperam statuimus, haec maiora non multo ante illud tempus instituta esse. Qua de caussa coniici licet, Pisistratum, Hipparchi patrem, hoc fecisse, quum quantus fuerit huius tyranni in populum Atheniensium favor satis constet; quae institutio ita accipienda est, ut Pisistratus primus peplum in Minervae honorem circumferri iusserit. Quam quidem rem nihil nisi meram conjecturam esse confiteor, quum equidem minime credam, iam Thesei tempore hunc peplum factum esse, praesertim quum Pisistratus etiam aliam in Panathenacis celebratis commutationem fecerit. Atqui quum scriptores [2] haec magna Panathenaea *διὰ πενταετηρίδος* peracta esse uno ore tradant, colligere nobis licet, ea anno cuiusque Olympiadis tertio habita esse, quae res confirmatur et titulo Choiseuliano [3], ex quo Panathenaea maiora archonte Glaucippo i. e. Ol. 92, 3 acta esse discimus et titulo quodam Fourmonti [4], qui idem

1) Thuc. VI. 56 cf. I. 20. Herodot. V. 56. Mentio mihi facienda est loci Schol. Ar. Pac. 417, qui comici *τὰ μεγάλα Παναθήναια* sic interpretatur: *οὐχ ὡς καὶ μικρῶν ὄντων τοῦτό φησιν, ἀλλ' αὔξων τὴν χάριν*, ex quibus verbis interpretem veterem differentiam inter maiora et minora Panathenaea omnino ignorasse minime sequitur, quod vult Meursius (Panath. c. 6). Nam verba accuratius inspicienti manifestum est, eum brevius tantum locutum esse, ita ut dicere deberet, poetam Panathenaea *magna* vocasse, non ut opponeret ea parvis, sed quorum augeret tantum magnificentiam. Recte enim Naekius (Rhein. Mus. T. I. p. 160) scholiastae verba intelligit.

2) Suid., Harpocrat. aliique.

3) Boeckh. Staatsh. d. Ath. II p. 161 sqq. C. I. n. 147.

4) Staatshaush. d. Ath. II p. 165. C. I n. 251.

factum esse archonte Chaeronda i. e. Ol. 110, 3 dicit. Quod si statuimus optime, explicari potest initium multorum titulorum notissimum: τάδε παρέδοσαν αἱ τέτταρες ἀρχαὶ, αἳ ἐδίδοσαν τὸν λόγον ἐκ Παναθηναίων ἐς Παναθήναια. Et quum supra dixerimus, minorum initium incidisse in diem Hecatombaeonis decimum septimum, quaerendum est, quando haec maiora celebrata fuerint, utrum eodem tempore, an alio. Qua de re quum nonnisi unus Procli [5]) locus nos edoceat, qui ea Ἑκατομβαιῶνος τρίτῃ ἀπιόντος celebrata esse dicit, confidamus necesse est huic testimonio. Quem diem Meursius Hecatombaeonis vicesimum tertium esse refert, nesciens qua ratione Graeci mensium dies numerare soleant. Constat enim Graecos appellasse ultimum mensis diem ἕνη καὶ νέα, paenultimum δευτέρα ἀπιόντος μηνός [6]), ita ut Ἑκατομβαιῶνος τρίτη ἀπιόντος sit dies huius mensis XXVIIImus, quippe quum Hecatombaeon triginta complectatur dies. Eodem modo perperam numeravit Dodvellus [7]) qui etiam in alium errorem Panathenaea spectantem inductus est, dicens maiora acta esse viginti diebus ante Olympia i. e. Scirophorionis die vigesimo, quam sententiam rectissime refutaverunt Corsinus [8]) et Boeckhius [9]). Nititur enim Dodvellus loco Thucydideo [10]), quo Athe-

5) In Plat. Tim. p. 9.
6) Theod. Gaza de mensib. c. 15.
7) Ann. Thuc. p. 170.
8) F. A. II. p. 359.
9) Staatshaush. II. p. 166. Corrigendus est igitur locus in eiusdem V. D. libro de Gr. trag. princ. p. 203.
10) V. 47.

nienses triginta diebus ante Olympia legatos Elim, Mantineam et Argos mittere iubentur, ut iusiurandum cum unaquaque harum urbium renovent. „Argivi autem, Elei et Mantinei decem diebus ante Panathenaea maiora Athenas proficiscuntor," quo ex loco minime sequitur, legatos utrosque uno eodemque tempore locum nancisci debere, immo potius Athenienses unam tantum legationem in tres illas urbes miserunt [11]). Constat igitur, Panathenaea maiora tertio cuiusque Olympiadis anno, et quidem Hecatombaeone, peracta esse.

Ille autem dies Hecatombaeonis XXVIIImus, quem Proclus affert, est sine dubio huius festi dies summi momenti, itaque idem, quo peplus Minervae in pompa sollemni circumferebatur, unde etiam Thucydidis [12]) verba *περιέμενον δὲ Παναθήναια τὰ μεγάλα, ἐν ᾗ μόνον ἡμέρᾳ οὐχ ὕποπτον ἐγένετο κ. τ. λ.* non ita intelligenda sunt, ut Hipparchi tempore Panathenaea maiora unum tantum diem complexa sint; sed hic unus dies est ille, quo summa sollemnia agebantur, quum ex Thucydide ipso Hipparchum illo die in pompa procedentem interfectum esse videamus. Ridiculus est igitur Meursii error, qui ex hoc loco maiora antiquiore tempore unum diem durasse colligit, quum e multis scriptorum locis infra commemorandis etiam alia in Panathenaeis maioribus sollemnia idque iam antiquissimis

---

11) Etiam Clintonius (F. H. Vol. II. p. 224) Panathenaea maiora Hecatombaeoni attribuit, nisi quod etiam ex Demosth. adv. Timocr. p. 708 hoc probare studet, in qua re eum errare vidimus.

12) VI. 56.

temporibus acta esse appareat. Neque enim credibile est, ludos gymnicos equestresque eodem die habitos esse, quo peplus ferebatur. Huc accedit, quod multi scriptores Panathenaca per multos dies durasse dicunt [13]), unde etiam Aristides [14]) orationis suae Panathenaicae longitudinem excusat, exemplo utens Panathenacis ipsis quae non uno die absolvi sed per multos dies celebrari ait. Itaque et hanc ob caussam et ob multas res, quae in hoc festo fiebant, statuendum esse censeo, Panathenaca ferias omnium paene longissimas et maximas fuisse [15]).

Iam igitur quaestio necessaria esse videtur, quot tandem dies Panathenaea et minora et maiora complexa sint. Vidimus enim utrumque festum incidisse in Hecatombaeonem, atque ita quidem, ut minora quotannis celebrarentur, maiora vero tertio cuiusque Olympiadis anno. Neque enim, ut alia argumenta supra commemorata omittam, caussam video, cur minora alio mense peracta sint, ac maiora, quum antiquissimis temporibus unum tantum Panathenaeorum festum exstiterit, cuius institutio atque sollemnitas cum sacris Minervae ita coniuncta erat, ut a prisco rei ordine decedere nefas esset. Omnes enim fere res, a sacris alicuius dei dependentes, immutatae manebant, etsi alia et quidem maxima civitatis Atticae instituta temporis decursu commutata sunt. Verum etiam id nobis caussam praebet,

13) Schol. Eur. Hec. 464.
14) Panath. p. 147. Iebb.
15) Schol. Ar. Nub. 385.

ut credamus, minora eodem tempore acta esse quo maiora quod in utrisque eaedem plane res fiebant, si excipis peplum, ita ut hac sola re differentia inter maiora et minora nitatur. Negari quidem non potest, posteriore tempore ludos gymnicos musicosque Panathenaeorum maiorum cum splendidiori fortasse sollemnitate habitos esse quam minorum, etsi de hac differentia inter utraque nihil certi apud veteres legimus. Iam igitur, quum eodem mense celebrarentur utraque, non est caussa, cur minora his, maiora aliis diebus facta sint. Minora autem vidimus incidere in Hecatombaeonem circa Metoecia, unde ea statim post hoc festum initium cepisse coniecimus; atque quum peplus ferretur eiusdem mensis die XXVIIImo, hunc diem esse festi finem statuendum est, propterea quod ne unum quidem Graecorum festum ab altero in alterum mensem pertractum est. Itaque quum dies pompae sit ultimus, retro sunt numerandi dies a vicesimo octavo, ut cognoscamus, quam diu feriae nostrae duraverint.

Supra demonstratum est, *Pan*athenaea institutionem suam duodecim pagis a Theseo in unam urbem collectis debere, ita ut ab hac demum re prima huius nominis syllaba derivanda sit. Quanti autem momenti in rebus Atticis fuerit hic numerus, intelligitur ex eo quod duodecim phratriae cum illis duodecim pagis cohaerere nonnulli censuerunt [16]; utrum merito, necne, non quaerimus. Satis autem constat, numerum duode-

16) Buttmann, Ueber d. Phratrien. Abhandl. d. K. Preuss. Akad. d. Wissensch. 1818.

cim et in antiquissima Atticae historia et maxime in Minervae fabulis persaepe inveniri; duodecim enim anaglypha quae pugnam Gigantum ostendunt, continet peplus ille Minervae Dresdensis, quam Poliadem esse alio loco demonstrabimus, atque duodecim oleas Minervae Poliadi sacras in arce Athenarum fuisse, legimus apud Suidam [17]. Itaque quum Apollinis plurima festa per septem dies duravarint, forsitan haud inepte, Panathenaea utraque per duodecim dies celebrata esse credimus. Atque quum argumentis allatis facile concedatur, utrasque ferias uno eodemque tempore acta esse, statuendum est, *et maiora et minora a die Hecatombaeonis XVIImo usque ad huius mensis diem XXVIIImum ab Atheniensibus e duodecim pagis in unam urbem collectis peracta esse.* Neque mira videri potest haec coniectura consideranti, quaenam sit vera huius festi publici indoles atque natura, quippe quod peculiarem vim suam pagis demum in unam urbem coniunctis acceperit. Neque minoris in hanc rem momenti sunt permultae illae res quae in his feriis fiebant. Certabatur enim, ut nunc breviter tantum has res enumerem, ludis equestribus, gymnicis, musicis varii generis, lampadibus currebatur, rhapsodi recitabant Homeri aliorumque poetarum epicorum carmina, disputabant philosophi, gallorum certamina habebantur, sacrificia quibuscum convivia sacra coniuncta erant, fiebant, atque ultimo Panathenaeorum maiorum die peplus in arcem ferebatur, unde non mirum est, quod scriptores

17) s. v. *Μορίαι.*

Panathenaea omnium festorum maximum vocant, quum tot res in aliam magnam festi sollemnitatem conciliatas non reperiamus.

Ecce igitur tot tantaeque res quae in Panethenaeis fiebant, ut quaerentibus nobis, quem ordinem seriemque in his sollemnibus celebratis Athenienses servaverint, nos nihil fere de hoc ordine certi habere confitendum sit, quia scriptores nonnisi oblata occasione singularum rerum mentionem faciunt. Huc accedit, quod non ab initio Panathenaeorum peractorum omnes sollemnitates hoc festum ornasse legimus. De temporibus enim quae Thesei regnum sequebantur, nihil fere notum est, quod huic rei lumen afferre possit, quum festum ipsum a Theseo usque ad quinquagesimam fere Olympiadem in obscuritate quadam maneret. Nam una tantum narratio nobis superest [18]), qua Androgeus, Minois filius, Athenas pervenisse ibique omnes athletas certamine vicisse traditur, ex qua id solum elucet, certamina et quidem gymnica iam tum in Panathenaeis facta esse. Quae res iam per se admodum probabilis est, quum ludi gymnici inde ab antiquissimis temporibus Graecorum festa magnificentiora reddiderint, etiamsi apud Homerum [19]) quidem non in feriis, sed in exsequiis Patrocli adhibiti inveniantur. Ex qua pulcherrima poetae antiquissimi descriptione discendum est, cuius generis fuerint primis temporibus Graecorum certamina gymnica. Certant enim apud Homerum Graeci equis,

---

18) Apollod. III. 14. 7 Diod. Sic. IV. 60.
19) Il. XXIII. 262 sqq.

pugilatu, luctando, cursu, armis, disco, sagittando, iaculando, quarum rerum plurimae etiam in Panathenaeis posteriore quidem tempore in usu erant, quibus temporum decursu etiam alia ludorum gymnicorum genera infra commemoranda adiecta sunt. Quae quum ita sint, difficilis est explicatu locus Pherecydis [20]), qui Μιλτιάδης, τοῦ δὲ (γίγνεται) Ἱπποκλείδης, ἐφ' οὗ ἄρχοντος Παναθήναια ἐτέθη dicit. Quo ex fonte credo hausta esse verba Eusebii [21]) ὁ τῶν Παναθηναίων γυμνικὸς ἀγὼν ἤχθη, quam rem hic Ol. 53, 3 attribuit [22]). Atqui certe notum est, ludos gymnicos iam Thesei temporibus magnam Panathenaeorum celebratorum partem effecisse, nisi forte mavis, verba γυμνικὸς ἀγὼν ita intelligenda esse, ut certamina, quae Graeci nudis corporibus habebant, significent. Quae tamen opinio non apte convenit cum hoc Graecorum more, quem iam inde ab Ol. 15 in usum venisse videmus [23]), quum fides habenda sit verbis Eustathii [24]), ὅθεν (ab Orsippo i. e. ab Ol. 15) ἐθεσπίσθη γυμνοὺς τοὺς τοιούτους (cursores) ἀγωνίζεσθαι. Statuendum

20) Ap. Marcellin. v. Thuc. §. 3.

21) Chron. n. MCCCCLII.

22) Ex Eusebio sine dubio sumpsit Scaliger (descr. Olymp.) eadem fere verba.

23) Rectissime enim refutavit Boeckhius (C. I. n. 1050) Muellerum (Dor. T. I. p. 260) qui scholiastae Il. XXIII. 683 et Etym. M. maiorem fidem habens quam titulo illi, Pausaniae, Iulio Africano et scholiastae Venet. Il. (l. c.) hanc rem institutam in Ol. 32 transponit; ipse tamen Muellerus sententiam suam pristinam revocasse videtur in Handb. d. Archaeol. §. 336, 2.

24) Iliad. p. 1324 ed. Rom.

est igitur, hunc morem ab Olympicis certaminibus ad alia etiam, praesertim tanta Graecorum festa pervenisse. Sed dicat forte aliquis, Hippoclide archonte primum alios Panathenaeorum ludos a nudis certatoribus habitos esse, quod tamen neque ex verbis Eusebii ullo modo extorqueri potest, quae si diligenter inspicis neque accurata neque certa sunt, quippe ex simplici Pherecydis loco desumpta, — neque omnino verum esse videtur, propterea quod alii athletae non multo ante Thucydideam aetatem subligaculum abiecerunt [25]. Alia est igitur via ineunda ad haec verba explicanda. Neque enim scio, qua ratione verba melius intelligere velimus, nisi statuentes, Hippoclide archonte Panathenaea maiora instituta esse, quae res cum tempore Pisistrati quem hoc fecisse supra coniecimus, haud male convenit, quum hunc tyrannidem paullo post iniisse notum sit. Verbum enim ἐτέϑη etiam Eusebius, siquidem Pherecyde usus est, ita intellexit, ut τιϑέναι τὰ Παναϑήναια sit: aliquid novi in Panathenaeis celebrandis instituere, sed hanc rem novam esse certamen gymnicum, perperam credidit. Mirum quidem est, quod scriptores de hoc archonte pauca tantum deque illo Pisistrati instituto gravissimo nihil referunt.

---

25) Cf. Boeckh. C. I. p. 555.

CAPUT V.

Ut igitur redigamus sollemnitates, quae in Panathenaeis peragebantur, in ordinem seriemque etsi non certam, tamen veri similem probabilemque, necesse est constituamus, quibus maxime rebus haec sollemnia nitantur. Supra vidimus, verba quibus Graeci usi sunt ad festam sollemnitatem significandam, esse admodum varia, atque ita quidem res sese habet, ut ea sollemnia, in quibus festum maxime versatur, huic plerumque nomen dederint. Substantivum quidem, quo omnes fere Graecorum feriae notantur, est *ἑορτὴ* quod nihil nisi spectaculum significat, ita ut hoc tantum substantivo usurpato, nesciamus, ex quibus potissimum rebus sollemnia constiterint. Saepissime vero Graeci multa sollemnia vocant *ἀγῶνας*, vel *θυσίας*, unde apparet qualia fuerint sollemnia feriis singulis propria. Iam quum Panathenaeorum dies festi plerumque appellentur *ἀγών* 1), seu *ἑορτὴ καὶ ἀγών* 2), et Erichthonius ipse qui primus festum instituit, ludum equestrem Athenienses docuisse dicatur 3), statuendum est, certamina gymnica 4) inter antiquissima Panathenaeorum sollemnia fuisse. Verum etiam sacrificia iam Thesei aetate facta esse sequitur ex Plutarchi verbis, qui Theseum *Παvα-*

---

1) Apollod. III, 14. 7.
2) Hesych. s. v. *Παναθήναια*.
3) Marm Par. ep. 10.
4) Liceat mihi certamina vocare *gymnica*, quum quando coeptum sit nudis corporibus certari, iam constet.

θήναια θυσίαν κοινὴν fecisse tradit. Musica autem certamina, de quibus scriptores multo minus narrant, quam de gymnicis, non ab initio in Panathenaeis habita esse, infra videbimus, unde facile colligitur, in his sollemnitatis initium positum non fuisse. Neque vero magni momenti est quaestio illa, utrum ludi gymnici, an sacrificia, an denique lampadephoria initium fecerit, quum res in eo tantum vertatur, ut qualia fuerint illa sollemnia videamus, non quo ordine singula se exceperint. Attamen negari non potest, praeclarum Parthenonis Zophorum hac in re adiumentum nobis ferre, quum in hoc multa festi nostri sollemnia anaglypho expressa videamus, etsi minime confirmaverim, ordinem scenarum illarum, qualem Zophorus nobis ante oculos ponit, verum sollemnitatum ordinem fuisse. Nam ubi lampadephoriam, pugilatum, luctationem aliaque Panathenaeorum sollemnia in Zophoro conspicimus? Sed quum sacrificantes, boum gregem, eosque homines qui vasa sacrifica manibus tenent, citharoedis, auletis et pompae curuli equestrique antecedentes videamus, forsitan etiam nobis licebit, de sacrificiis qualia in Panathenaeis fierent, primum disserere, praesertim quum etiam in Olympiis sacrificia ante certamina haberentur [5]).

Ad quae Panathenaeorum sacrificia et Atticae urbes et Athenarum omnes coloniae singulos boves mittebant; atque priusquam coena initium caperet, praeco etiam in hoc festo pro populi Atheniensis salute pre-

5) Paus. V. 9. 3.

cationem communem publicamque fecit. Quae quidem res veri simillima est, quum post pugnam Marathoniam etiam salus Plataeensium his precibus in omnibus festis quinquennalibus factis comprehenderetur [6]). Coenas autem sacrificas maximas atque delicatas fuisse, non tam e Nubium loco notissimo [7]) apparet, quum quam saepe comicus res nimis extollat, satis constet, sed e Posidonio [8]), qui Παναθηναϊκὰ μέγιστα, τὰ μὲν δίχοα, τὰ δὲ καὶ μείζονα commemorat. Quae vasa Panathenaica pocula esse, recte ostendit Boeckhius [9]); sed ea non solum in commissationibus in victoris honorem habitis, verum etiam in coenis sacrificis adhibita esse censeo. Quae quidem vasa, quae multa eaque variae formae usque ad nostram aetatem mansisse videntur [10]), quum noctua duabus frondibus oleaginis circumdata, qua re depicta sunt, ad festum aliquod Minervae apertissime referenda sit, capiunt duos choës, i. e. quadrantes Berolinenses quinque et semissem atque etiam plus. Ecce igitur permagna pocula! Boves autem, non vaccas Minervae sacrificatos esse, videmus non solum e cognomine huius deae ταυροπόλου (Hesych.), sed etiam ex amphora Volcis effossa collectionis Dorovianae [11]); quae huius rei imaginem nigris colo-

6) Herodot. VI. 111.
7) 385. ibiq. Schol.
8) Ap. Athen. XI. p. 495. F.
9) Praef. lectt. hib. Berol. 18$^{31}/_{32}$.
10) Cf. Mon. dell' Inst. Tav. XXVII. 48.
11) Mus. reg. Berol. n. 626. Mentionem tantum fecerunt huius vasis Gerhardus in Rapporto intorno i vasi Volc. p. 134 et Muellerus in Handb. d. Archaeol. §. 371. 8.

ribus in superficie rubra pictam optime nobis ob oculos ponit. Quam nondum editam et minus notam paucis describemus. In latere adverso videmus ad dextram spectatoris partem Minervam tunica peploque indutam, quae manu sinistra ingentem clypeum tenens dextra hastam vibrat. Itaque dea eodem plane statu est, qualem amphorae sensu accuratiori Panathenaicae vocatae nobis praebent; unde et hunc statum habitumque Minervae Panathenaicae proprium et peculiarem et amphoram nostram summo iure ad Panathenaea referendam esse apparet. Quae quidem res confirmatur et reliquis huius imaginis figuris et rebus. Ante Minervam enim conspicimus aram saxis quadratis constructam ad quam accedit sacerdos, quae sacras frondes sine dubio oleaginas Minervam versus tollit. Post quam sacerdotem a tribus iuvenibus fune ducitur victima, quam bovem esse apparet, non vaccam, ut credere videntur Muellerus et Gerhardus. Etenim et boves iuxta Minervam stantes vas Musei regii Parisiensis nobis praebet, et apud Homerum [12]) Minervae Poliadi Troianae boves sacrificantur. Neque vero cum Panofka [13]) sentire possum qui hanc belluam symbolum aquae esse censet, sed e natura Minervae Poliadis quam supra posuimus, colligi licet, bovem ad fertilitatem terrae alicuius, itaque hoc loco terrae Atticae referendum esse.

---

12) Il. VI. 93.
13) Mus. Bartold. p. 68. n. 2.

CAPUT VI.

Nulla igitur alia re, nisi sacrificiis precibusque seria, ut ita dicam, totius sollemnitatis pars in utroque Panathenaeorum festo cernebatur, etsi etiam in his rebus seriis libidines corporisque voluptates admodum vigebant. Quaecunque enim praeterea minoribus cum maioribus communia erant, serenam laetamque prae se ferunt speciem. Atque primum quidem lampadephoria, quae in ludorum gymnicorum numero non reponitur, utrum ante, an post hos ludos habita sit, nos fugit, quum non modo scriptores nihil de hoc ordine referant, sed ne ex ratione quidem, qua alia festa celebrabantur, de hac re iudicari possit. Attamen nobis coniicere liceat, lampadephoriam Panathenaicam iis diebus ad vesperam factam esse, quibus luce gymnica habebantur certamina, propterea quod Plato [1]) in Bendideis ad vesperam lampadibus certatum esse dicit, ita ut hoc in Panathenaeis quoque eodem tempore factum esse veri simillimum sit. Lampadephoria enim multo magis cohaeret cum certaminibus gymnicis, quam cum musicis, etsi ipsa illis non annumeratur. Nam magna corporis exercitatione in eam opus fuisse videmus ex Aristophane [2]). Neque vero fidem habere possumus auctori argumenti in Mid. [3]) ex quo in maioribus tan-

1) Reip. init.
2) Ran. 1085.
3) p. 510.

tum Panathenaeis hoc factum esse apparet, quum qualis sit huius inepti scriptoris fides supra viderimus; praesertim quum alius locus inveniri non possit, qui cum isto consentiat. Suidas enim, lexicographi [4] atque nonnulli scholiastae [5] hoc de Panathenaeis simpliciter tradunt, nihil adiicientes ex quo de maioribus tantum colligere possimus. Neque etiam ex illo comici loco quidquam de hac re definiri licet, quum Panathenaea simpliciter vocata non minus recte minora esse possint, quam maiora, etsi Ranarum fabula Olympiadis anno tertio acta est, qua maiora modo celebrata erant. Quamquam enim comicum de Panathenaeis proxime antecedentibus loqui verisimile est, tamen minime sequitur, in maioribus tantum, non in minoribus lampadibus certatum esse. Immo potius auctor Etymologici M. [6] aperte ter *quotannis* Athenis lampadephorias exstitisse dicit, videlicet Minervae, Vulcani, Promethei, quod idem parum accurate Suidas significare videtur [7]. Hoc igitur constituto, quaerendum est, ubi et qua ratione Athenienses in Panathenaeis lampadibus certaverint.

Ea autem de caussa plerique scriptores ter tantum quotannis Athenis lampadephoriam factam esse nar-

---

4) Harp. s. v. *Λαμπάς*. ibiq. Vales. Suid. s. h. v. Etym. M. s. v. *Κεραμεικός*. Lex. Seg. p. 277.

5) Schol. Ar. Ran. 131. 1087.

6) l. c.

7) Miror igitur quod Boeckhius (Staatsh. I. p. 497) lexicographi verbis usus non est ad refellendam auctoris arg. Mid. sententiam.

rant, quia hae tres in Ceramico agebantur [8]). Praeterea enim Pana lampadibus honorabant prope arcem [9]), et Dianam inde a Socratis aetate in Bendideis, quae in Piraeeo celebrata esse scimus. Atque hoc quidem in Minervae honorem non ideo factum esse puto, quod Minerva vocabatur Luna, ut Muellerus [10]) vult. Quid enim lunae cum Prometheo atque Vulcano commune? Etiamsi autem Medusae caput quod Minervae proprium erat, antiquissimis temporibus nihil nisi lunae faciem significabat, Minerva tamen ipsa a posteris demum scriptoribus, quorum ni fallor Istrus [11]) primus est, Luna appellata est, atque etiam Bendideorum lampadephoria in Dianae honorem acta *ἑορτὴ* tantum *ἐπίϑετος* erat. Neque igitur cum illo V. D. credere possum, Minervam iam antiquitus tanquam lunae deam cultam esse, sed haec Minervae vis a posteris demum temporibus derivanda esse videtur. Nam Minervam Panathenaicam Medusae caput in aegidem suam nondum recepisse videmus ex huius simulacro, quale vasa Panathenaica nobis offerunt. Immo potius Minervae in Panathenaeis lampadephoriam factam esse puto propterea quod haec dea artium et ignis etiam ingenii lucem ostendit, unde *γλαυκῶπις* dicebatur. Hoc enim probant Hellotia quoque quae in Creta in Europae honorem agebantur i. e.

---

8) Praeter locos laudatos cf. Xen. de rep. Athen. III. 4.

9) Herodot. VI. 105.

10) Min. Pol. p, 5.

11) Ap. Harpocrat s. v *Τριτομηνίς*.

deae quae longe prospicit [12]), quod idem festum a Corinthiis Minervae τῇ Ἑλλωτίδι agebatur.

Locus autem quo lampadibus currebatur tribus illis feriis, accurate definitur a veteribus, maxime vero a Pausania [13]) et Aristophane [14]). Lampades enim accendebantur in ara Amoris [15]), quam iuxta Academiam Charmo Atheniensi Pisistratus aedificaverat. Iam lampade accensa iuvenes currebant ab ara Promethei, quam Amoris arae propinquam fuisse ex his locis colligendum est, per Ceramicum extra urbem situm usque ad urbis moenia [16]). Tres autem adolescentes Athenienses hunc ludum semper adornasse videmus et ex ipsius Pausaniae verbis, qui lampadibus omnium trium exstinctis victoriam a nullo reportatam esse dicit, et ex vasorum imaginibus, quae nunquam plures quam tres adolescentes lampadibus currentes nobis ante oculos ponunt [17]). Quicunque igitur huius ludi participes esse volebant, in partes dividebantur, quae ternos adolescentes continebant, ita ut tot praemia proponerentur, quot partes exstárent [18]). Qui quidem adolescentes non ita

12) Quam vocem *Ἑλλώτια* a verbo *ἑλεῖν* auctor Etym. M. perperam derivat. Eandem enim habet originem quam *Ἑλένη*, *Σελήνη*, *Ἕλλη* atque nostrum *hell*.

13) I. 30. 2. cf Suid. et Etym. M. s. v. *Κεραμεικος*.

14) Ran. 129 sqq. cf. 1085 sqq. Utriusque loci vid. Schol.

15) Plut. Solon. c. 1. extr.

16) Plura de hoc Ceramico vid. ap. Meursium de Ceramico gemino et Leake topogr. of Athens p. 290 sqq.

17) Tischbein, Vases d'Hamilton. T. II. pl. 25. T. III. pl. 48. Illud autem horum vasorum ad Panathenaea pluribus de caussis non pertinet.

18) Errare igitur videtur Caylus (Recueil d'Antiquités T. I.

nobiles fuisse recte coniecit Vargas-Macciucca [19], praeeunte Aristotele, id quod sequi videtur etiam ex Bacchi [20]) verbis qui in Panathenaeis hominem lentum pigrumque Ceramicensibus verberibus caesum esse Aeschylo narrat [21]). Ludus autem in eo positus erat [22]), ut currentes facem accensam retinerent; exstincta vero face primi, hic victoriam non consequitur, ita ut deinde secundus vires suas experiatur. Exstincta autem omnium trium face, victoriam nullus adipiscitur. Quae res non ita facilis erat; quum eae quidem veterum faces, quibus in certaminibus utebantur, cereae nostrisque lucernis similes essent. Infigebantur enim lychnucho, qui sursum disco praeditus erat, sicut ex multis artis monumentis videmus.

Sin autem quaerimus, quale fuerit victorum qui vocabantur λαμπαδηφόροι [23]), huius ludi praemium, consulenda sunt haec artis monumenta, quum scriptores nonnisi in universum de praemiis victorum Panathenaicorum loquantur, quae res in lampadephoriam convenire non videtur, propterea quod haec neque ludis gymnicis annumeranda est, esti nudis corporibus cur-

---

p. XVIII. sqq) qui plures quam tres unum praemium petivisse statuit.

19) Spiegazione di un raro marmo Greco. Inscriptionem huius marmoris iterum edidit Boeckhius (C. I. n. 258) qui eam rectissime Athenis adscribit.

20) Ar. Rau. 1087. sqq.

21) Quae verbera vocabantur *Κεραμεικαὶ πληγαί*. Hesych. s. h. v. et Schol. Ran. l. c

22) Paus. l. c. Boeckh. Staatshaush. I. p 196.

23) Hesych s. v. *Λαμπάς*

rebatur, neque in ullo vasorum Panathenaicorum conspicitur, quae quidem maiorem ludorum gymnicorum numerum nobis suppeditare videbimus, quam quem scriptorum loci tradunt. Itaque hic inter vasorum imagines spectanda est ea, quae mea quidem sententia lampadephoriae Panathenaicae finem aperte ostendit [24]. Adolescens enim nudus qui reportavit victoriam ornatus est corona oleagina, quod cum Suidae [25] verbis optime congruit, ita ut hoc vas ad Panathenaea referendum esse appareat. Neque vero cum Panofka statuendum est, vas ipsum esse praemium victoris, propterea quod neque hoc amphorae Panathenaicae formam habet, neque ullum aliorum vasorum hoc ludo ornatorum. Quin etiam minime constat, amphoram fuisse praemium lampadephoriae [26], sed ex inscriptionibus satis apparet, adolescenti lampadem illam, qua victoriam reportaverat, praemio esse datam, quam hic Mercurio ludorum antistiti vel alii deo consecrare solebat. Ita est enim intelligendus titulus in gymnasio Athenarum repertus [27] aliusque Musei Britannici [28],

24) Panofka, Musée Pourtalès pl. V.

25) s. v. Παναθήναια.

26) Manifestum enim esse videtur, neque vas illud Hamiltonianum modo laudatum, in quo Victoria taeniam victori offert, neque aliud Musei Pourtalesiani vas, in quo victor taenia coronatus conspicitur (Bröndsted Reisen in Griechenland. T. II. p. 291) ad Panathenaea referendum esse, propterea quod de taeniis Panathenaicis neque ex scriptoribus, neque ex vasis quidquam comperimus.

27) C. I. n. 243.

28) Synopsis n. 219.

quem edidit Boeckhius [29]), hanc rem apertissime probat:

Ἆθλα τὰ τῆς νίκης Ὠράριος Ἥρα [κλεώτης]
Λαμπάδας Ἑρμείᾳ θῆκε καὶ Ἡρακλέϊ.

Referenda enim esse haec verba ad Panathenaea sequitur ex titulo statim considerando [30]). Itaque etiam ad Panathenaicam lampadephoriam pertinet anaglyphum illud, quod medio loco ansam facis duobus sertis oleaginis cinctam praebet [31]).

Pedibus autem pueri adolescentesque antiquissimis temporibus hunc ludum faciebant semperque nudis corporibus, et Platonis demum aetate in Bendideis primum equites facibus certarunt, quod in Bendideis inde ab illo tempore observatum esse videtur. Etsi autem admodum veri simile est, in Panathenaica quoque lampadephoria hunc morem adhibitum esse, quia Athenienses hac re maiorem huic festo splendorem tribuere poterant, nihil tamen certi de hoc more constitui potest [32]).

Adstat autem in eo vase Hamiltoniano, quod Panathenaea spectare diximus, tribus adolescentibus quorum duo faces tenent, tertius autem desperans de

29) C. I. n. 250.
30) Staatshaush. T. II p. 165. C. I. n. 251.
31) Caylus Recueil d'Ant. l. c. C. I. n. 242.
32) Neque enim audeo, equites illos faces tenentes, quibus anaglypho ornatum est marmoreum vas Pergamenum, (Choiseul-Gouffier., Voyage en Grèce T. II. pl. 4) ad Panathenaicam lampadephoriam referre, deficientibus in hanc rem argumentis certis. Ceterum lampadephoria equestris non vocabatur ἱπποδρομία, ut vult Meursius. (Panath. c. 8).

victoria, suam abiecit, vir palliatus, qui gymnasiarchus habendus est. Quamquam enim athlothetae reliquis ludis praeerant, lampadephoriam tamen curabant gymnasiarchi decem, quorum e quaque decem tribuum singuli eligebantur. Qui gymnasiarchi optimis reipublicae Atheniensis temporibus annui erant atque in summo honore habebantur. Huc enim spectat titulus Atheniensis [33]), qui dicit Chaeronda archonte coronatum esse a tribulibus Autosthenidem, Panathenaeorum gymnasiarchum (Ol. 110, 3), qui Mercurio *ἐναγωνίῳ* cippum marmoreum dedicavit. Mercurius enim maxime omnium deorum certaminibus cuiusque generis praeerat, ita ut, etiamsi lampadephoria in Minervae honorem haberetur, illi tamen gratiae agi poterant. Atque simili modo Apollo tanquam ludorum musicorum praeses cum Panathenaeorum ludis musicis coniunctus erat; nunquam enim Graeci in singulis sacrificii vel festi alicuius rebus, quarum summa quidem uni deo certo sacra erat (ut Panathenaea Minervae Poliadi) eius dei obliviscebantur, ad quem potissimum singulae res pertinebant, quam ob rem palaestrae Atticae cuiusque generis Hermis phallicis inde ab antiquissimis artis temporibus ornatae erant. Tot autem testimoniis iisque certissimis confirmatur, gymnasiarchos praefuisse lampadephoriae, ut Pollucis [34]) verba: *ὁ δὲ Βασιλεὺς μυστηρίων προέστηκε μετὰ τῶν Ἐπιμελητῶν καὶ Λη-*

33) Titulus modo commemoratus not. 30. Plures de gymnasiarchis locos vid. ap. Boeckh. Staatsh. I. 497.
34) VIII. 90.

ναίων καὶ ἀγώνων τῶν ἐπὶ Λαμπάδι non ad Panathenaeorum lampades referenda esse videantur.

CAPUT VII.

Iam etsi lampadephoriam iis diebus ad vesperam factam esse coniecimus, quibus luce ludi gymnici habebantur, de illa tamen paucis disseruimus, ludorum gymnicorum ratione et generibus nondum expositis, quia series et gymnicorum et musicorum, qualem vasa Panathenaica nobis offerunt, interrumpi non posse videbatur. Atque in Zophoro quidem Parthenonis citharoedi et auletae pompae curuli et equestri antecedunt, attamen minime credere possumus, musicos ludos habitos esse ante gymnicos, propterea quod hi antiquissimi erant, illi autem Periclis demum aetate in Panathenaeis primum habiti sunt. Nam in illo Zophoro verus rerum ordo pulchritudini legibusque artis posthabendus erat.

Sed priusquam ad ipsos hos ludos gymnicos eorumque varia genera describenda transeamus, quaerendum est, ex quibus maxime fontibus haec res haurienda sit. Quicunque enim hos ludos Panathenaicos inde a Meursio tractarunt, solis scriptorum Graecorum locis usi sunt, idque ita, ut perpauca tantum de eorum vera ratione variisque generibus exponant. In quibus ludis depingendis et illustrandis videbimus id, quod supra satis superque dixi, videlicet quam pauca in rebus

Graecorum sacris describendis, maxime vero in festis cognoscendis proficere possimus, nisi monumentis artis adhibitis scriptorum locos quasi oculis subiecerimus. Hac enim in re clarissimum lumen summumque adiumentum nobis afferunt *vasa quae vocantur Panathenaica*, quorum summa pars inter ea est, quae fere abhinc annos octo in Etruriae sepulcris effossis reperta sunt. Quid est autem, quod recentioribus temporibus res et fabulas Graecorum melius clariusque illustravit, quam vasa fictilia, quibus ab illo inde tempore Musea artium etiam in Germania florentia in dies propemodum magis magisque locupletantur? Quin etiam ad historiam artium Graecarum explicandam signa marmorca ante hos viginti quinque annos detecta, quibus olim templum Minervae Agineticum gaudebat, fortasse minus conferunt, quam vasorum illorum ingens copia, quae quatenus etiam in Etruriae oppidis figlina et pictura floruerint, optime nos edocent. De quorum origine tempore pretioque multa disserere et nimis longum et a proposito nostro alienum esse censeo, praesertim quum tot tantique viri, artium Graecarum peritissimi, in his rebus sagacitatem suam ita exercuerint [1]), ut aliquid novi in lucem proferri perquam difficile sit, etsi magna illa, in qua summa rei versatur, quaestio nondum ita diiudicata est, ut de vasorum Volcentium vera origine omnes unum idemque censeant. Neque

1) Brevissime virorum doctorum opiniones affert C. O. Mueller, Uebersicht d. Griech. Kunstgesch. (Allg. Lit. Zeitg. 1835. n. 104).

etiam exspectari potest, rem mox ad certiorem finem redactum iri, licet Academia antiquitatum Romana nuperrime hanc quaestionem denuo proposuerit. Sed non omnia, quae ludos Panathenaicos nobis ostendunt, vasa in Etruriae sepulcris prope Volcos inventa sunt, nam primum quod innotuit vas Burgonianum propter ipsas Athenas in lucem prodiit. Alia reperta esse aliis Italiae et Magnae Graeciae locis infra videbimus.

Sed antequam ad vasorum Panathenaicorum, quorum numerus plus quam triginta iam explet, latus aversum accuratius describendum accedamus, de eorum forma, qua nomen ususque definitur, pauca monere opus esse videtur; quia haec res de usu a Graecis in Panathenaeis observato multa nos edocet. Minus aptum quidem videri potest, de praemiis a victoribus in certaminibus reportatis disserere, antequam de certaminibus ipsis dictum sit, attamen de vasorum imaginibus agi non licet, nisi eorum forma ususque expositus est. Atque in universum quidem vasorum quaecunque usque ad hoc tempus effossa sunt, forma eius generis est, quod Graeci ἀμφορεὺς [2]) sive ἀμφιφορεὺς [3]) (*langella, vaso a due manichi*) vocabant, ex quo nomine eiusmodi vasa duabus ansis praedita esse apparet. Habent autem collum angustum, ornamentis architectonicis praeditum, et ventrem capacem, ita ut aptissima sint ad asservandum vinum, oleum vel alium id genus liquo-

2) Schol. P. Nem. X, 67. ed. Boeckh. Simonid. in Analect. T. I. p. 72. 69. ed. Iacobs.
3) Hesych. s. h. v.

rem, quia operculo facile obtegi poterant, quam rem in multis amphoris observamus quae operculo praeditae repertae sunt [4]). Itaque haud immerito vasa huius generis omnia vocantur ἀμφορεῖς Παναθηναικοί [5]), ita tamen ut etiam inter haec differentia quaedam statuenda sit. Atque Gerhardus quidem qui vasa Panathenaica usque ad annum huius saeculi trigesimum reperta diserte egregieque explicavit [6]), tria harum amphorarum genera distinguit: 1) *amphoras maximas*, inscriptione nota insignes, quas ipsas praemio victoribus publice datas esse censet; 2) *amphoras mediocris magnitudinis*, inscriptione plerumque carentes, quas victoribus Panathenaicis a parentibus vel amicis privatim donatas esse veri simile est; 3) *parva vascula* stili elegantioris rubrisque figuris decorata. Quae tamen ultima ad Panathe-

4) Sicut vas Bartoldianum Mus. reg. Berol. n. 642. de quo cf. Panofka, Mus. Bartoldiano. p. 65. aliaque multa.

5) Panofka Recherches sur les noms des vases, n. VI. Gerh. Rapporto intorno i vasi Volcenti. Ann. dell' Inst. 1831. p. 229 sqq. Mon dell' Inst. Tav. XXVI. 4—6. Multa illa amphorarum nomina, quae Panofka distinguit, a Letronnio (Iourn. des Savants, 1833. p. 397 sqq.) magnopere idque merito circumscribuntur; in eo autem errare videtur Letronnius, quod ea sola vasa amphoras Panathenaicas vocat, quae inscriptionem τῶν Ἀθήνηθεν ἄθλων praebent, quum ex mea quidem sententia Minervae Panathenaicae simulacrum amphoras Panathenaicas a reliquis amphoris distinguat. Neque enim negare poterit V. D. vas Dorovianum, musico certamine ornatum, aliaque multa, quae enumeravit Gerhardus, esse amphoras Panathenaicas, deficiente inscriptione. Optime rem exposuit Gerhardus (Rapporto l. c.), nisi quod se nomen Ἴσθμιον iam revocasse mihi dixit.

6) Ann. dell. Inst. 1830. p. 209 sqq. Mon. dell' Inst. Tav. XXI. XXII.

naea ita referenda esse, ut etiam haec praemia sint victoribus oblata, minime credo; etenim Posidonii locum 7) de poculis tantum agere, non de praemiis Panathenaicis rectissime demonstravit Boeckhius 8). Neque vero in his ultimis certa argumenta inveniri possunt, ex quibus ea dona esse manifestum sit, quum solis figuris vel rebus Minervam spectantibus, sicut noctua et fronde oleagina, ornata sint, ita ut haec vascula *σκύφους*, genus *ποτηρίων*, appellari liceat 9). Restant igitur duo tantum genera vasorum praemiariorum, (ut hoc verbo, praecedente Boeckhio, utar) alterum publice, alterum privatim victoribus gymnicis datum. Videmus enim in omnibus utriusque generis vasis, etsi pleraque eo tempore confecta sunt, quo iam colores rubri superficiei nigrae illinebantur, priscum tamen pingendi modum servatum esse, unde apparet, *σκύφους* illos rubris figuris depictos vasis praemiariis adnumerandos non esse. Simili enim modo observamus priscum sculpturae stilum etiam in monumentis aetatis posterioris servatum 10), quia consecratam quasi horum monumentorum naturam artifices retinere debebant, unde fit, ut etiam vasorum Panathenaicorum imagines primo adspectu minus delectent, quam quae perfectiorem pingendi modum ostendunt. Neque vero

---

7) Ap. Athen. XI p. 425. A.

8) Praef. lectt. hib. univ. Berol. 18³¹/₃₂.

9) De quibus supra diximus.

10) Multa huius rei exempla offerunt omnia artium antiquarum Musea, quorum nullum fere vel tripode Delphico, quem Hercules Apollini eripit, vel anathemate victoris musici Apollineo caret.

utrumque vasorum latus prisca ratione pictum est, sed magna est differentia, si artem spectas, inter latus adversum Minervae vetusto simulacro ornatum, et latus aversum, in quo varia illa certaminum gymnicorum genera conspiciuntur [11]; ita ut hoc latus optime nos edoceat, quantum artifices in his rebus studium operamque collocarint. Fere omnia enim vasa Panathenaica quae Etruriae sepulcra, quin etiam ea quae Magna Graecia et Sicilia nobis dederunt, tam diligenter depicta sunt, ut vel laevitatem polituramque vasorum Nolanorum aequare videantur. Burgonianum tamen solum vas, quod quasi exemplar reliquorum considerandum est, etiam vetustiorem picturae stilum indicat, quam alia, quae res non solum in Minervae simulacro, praesertim in eius simplici vestimento, sed etiam in aurigae, quem latus aversum ostendit, facie vultuque conspici potest. Itaque non immerito hoc vas Burgonianum ex ipso, cuius stilum literasque praebet, tempore originem trahere collectum est. Quae res non minus quam inscriptio statim consideranda opinionem vasorum in Etruria a Graecis factorum, quam Gerhardus aliique viri doctissimi elocuti sunt, confirmare videtur.

Quarum omnium amphorarum latus adversum nobis ostendit Minervam [12]), indutam tunica longa, cui

---

11) Cf. Gerh. Rapporto. p. 21.

12) Omnes hominum nigris coloribus in vasis pictorum facies obliquae pictae sunt; ita ut unam tantum genam, seu dextram, seu sinistram videas; quin etiam tum, quum corporis totius latus adversum conspicis, caput, sicuti in anaglyphis artis aegypticae seu ad dextram seu ad sinistram conversum est.

plerumque stellae, lineae vel maeandri ornamenta intexta sunt. Aegis autem tunicae iniecta semper caret Medusae capite, quod in omnibus fere antiquissimorum Minervae simulacrorum conspicitur, ita ut dea Panathenaica quasi vetustior sit, quam illa quae Medusae caput in aegidem iam recepit. Manus dextra sublata vibrat hastam, quae res quum in omnibus huius generis vasis occurrat, quasi gravissimum Minervae Panathenaicae signum esse videtur; sinistra autem manus tenet clypeum ingentem, qui hoc bracchium prorsus obtegit. Cuius clypei insignia quum tam varia sint, ut raro tantum unum idemque bis inveniatur, tam difficilia sunt explicatu, ut interpretes adhuc nesciant, utrum ad Minervae vim aliquam, an ad lateris aversi ludum gymnicum referenda sint. Etsi enim eorum explicatio interdum manifesta et recta videri potest, sicuti in musica illa amphora infra commemoranda, tamen pictor persaepe ad arbitrium egisse videtur, quum quanta fuerit varietas signorum, quibus clypei militum Graecorum praediti erant, satis notum sit. Minervae autem Panathenaicae militaris quasi, non mitis et tranquilla natura inest; huius enim peplo intexta erat pugna, qua Gigantes vincit. Forsitan igitur miraris, quod Minerva qualem vasa Panathenaica nobis praebent, plerumque peplo induta non est [13]); sed magna

---

Minervae autem Panathenaicae semper sinistrum tantum latus conspicitur.

13) Laciniae tantum pepli conspiciuntur in amphora illa musica collectionis Dorovianae et in gymnica Feolianae, quae nondum edita Gerhardi benignitate in conspectum mihi venit.

Panathenaea, in quibus peplus circumferebatur, Pisistrati demum aetate instituta esse diximus; atqui quidquam in prisco hoc deae simulacro commutare nefas erat. Apparet enim ex hoc deae habitu vestituque, qui in omnibus vasis Panathenaicis semper unus idemque est, praeterquam quod ornamenta tunicae et clypei insignia inter se differunt, nos priscum aliquod Minervae simulacrum idque consecratum ante oculos habere quod Panathenaicum esse ex inscriptione, qua amphorae maiores praeditae sunt, elucet. Quaerendum est igitur qualis sit huius Minervae natura qualeque ei tribuendum sit cognomen. Quam rem inquirentibus nobis tres occurrunt Minervae, ut ita dicam, naturae viresque. Nam si huius simulacri habitum statumque corporis obiter adspicimus, nos Minervam Propugnatricem agnoscere facile credemus; sed e Pausaniae [14]) verbis quibus hanc Phidiae Propugnatricem describit et ex nummis hoc simulacro ornatis [15]) apparet, hanc deam hastam non vibrasse, sed in solo collocatam habuisse, quippe quum eius acumen procul conspici posset. Praeterea etiam e festi nostri natura, quae totam rempublicam Atheniensem attingit, colligi licet, Propugnatricem non fuisse praesidem Panathenaeorum [16]). Maiorem autem veritatis speciem prae se fert sententia

14) I. 28. 2.

15) Emblema ap. Leake topogr. of Athens. cf. Millin. Gal. Myth. XXXII. 133.

16) Muellerus igitur (Handb. d. Archaeol. §. 99. n. 1) et Levezovius (Ant. Denkmäler im Antiquar. des k. Mus. zu Berlin. Gallerie d. Vasen. n. 642. 644) Minervam nostram Propugnatricem perperam vocant.

Gerhardi [17]) aliorumque, qui vasa Panathenaica Minerva Virgine ornata esse dicunt; sed qui quae Pausanias de Phidiae Minerva Virgine nobis tradidit, accurate legit, naturamque Panathenaeorum supra expositam reputat, etiam hanc sententiam facile refutare poterit [18]), ita ut Iacobus Millingen [19]) verum sensisse nobis videatur, qui Minervam vasis Burgoniani effictam esse tanquam antistitem urbis, cui nomen dederit, rectissime censet, etsi argumentis ad sententiam suam probandam usus non est. Minervae enim Poliadi totum Panathenaeorum festum sacrum erat.

Columnae illae, quas in utroque Minervae latere omnes amphorae Panathenaicae, excepta Burgoniana, ostendunt, ad certamina huius festi aperte sunt referendae, neque vero eas ipsius stadii signa esse cum viris doctissimis credere possumus, quum etiam vas illud musicum iis ornatum sit. Unde has columnas nihil nisi locum quo certamina huius festi, sive gymnica, sive musica habebantur, significare censemus. Nam non solum galli, certaminis gymnici symbolum, columnis impositi sunt, sed etiam vasa chytris illis similia [20]), quibus frondes laureae victoribus Pythiis praemio datae inserebantur. Quae chytrae maxime

---

17) Prodr. mythol. Kunsterkl. p. 119 sqq. cf. Ann. dell' Inst. 1830. p. 214. Gerhardi sententiam probare videtur Panofka (Mus. Bartold. p. 66).

18) Ad quam rem mox accedam, quum Gerhardi V. Cl. auctoritate amphoram Panathenaicam certamine musico ornatam (Mus. reg. Berol. n. 649) edere et explicare mihi propositum sit.

19) Anc. uned. mon. Ser. I. painted Greek vases. p. 2.

20) Sicuti in amphora musica commemorata.

quidem certaminis musici signa sunt, sed quum etiam gymnicam [21]) his ornatam inveniamus, eas unumquodque certaminis genus attingere apparet. Atque gallos quidem in universum pugnae et certaminis signa esse [22]) videmus quum ex anaglypho Musei regii Parisiensis [23]), tum e multis vasis fictilibus, quae athlothetas manu gallos tenentes saepissime nobis ostendunt [24]). Verum in vasis Panathenaicis galli imprimis ad Minervae naturam bellicam referendi sunt [25]), quum Pausanias [26]) Minervae Eleae galeam gallo ornatam esse, propterea quod huic avi bellicosa et pugnax natura insit, rectissime dicat [27]). Atque ita gallum etiam iuxta Mercurii Enagonii pedes stantem in nonnullis gemmis sculptis [28]) invenimus, qua ex re hanc avem semper naturae bellicae, non industriae et sedulitatis symbolum esse appa-

---

21) Vas dico collectionis Feolianae supra laudatum.

22) Pind. Ol. XII. 20. cf. Boeckhii Expl. p. 210.

23) Clarac Musée de Sculpt. pl. 200.

24) Gerhard Rapporto p, 158.

25) Etiam ex hac re Minervam tanquam certaminum Panathenaicorum praesidem, Virginem non esse elucet.

26) VI. 26. 2.

27) Immerito igitur vituperat Quatremère de Quincy (Iup. Olymp. p. 226) hanc Pausaniae explicationem, atque gallum illius statuae Eleae ad Minervam Operosam referre mavult, quia galli iam prima luce vigilare soleant. Neque enim credibile est, Minervam arcis Eleae Operosam atque sedentem fuisse. Quid enim Elide Minerva Operosa?

28) Winckelm. Descr. des pierres gravées de M. Stosch. Cl. II. n. 386. 391. Cf. Mus. Worsl. Tav. XXI. 3. Panofka Hyp. Röm. Studien p. 161. Athenaeus quidem (IX. p. 374. D.) substantivum *ἀλεκτρύων* ortum esse dicit, *ἐπειδὴ ἐκ τοῦ λέκτρου ἡμᾶς διεγείρει*, sed a verbo *ἀλέκω*, *ἀλέξω* derivandum esse censemus.

ret; neque enim in ullo artis monumento, quod Minervam Operosam nobis ostendit, gallum invenimus. Quin etiam in Panathenaeis ipsis, incertum est quo die, gallorum certamina habebantur, quae a Themistocle post victoriam quam Graeci a Persis reportarunt instituta esse Aelianus [29]) refert. Neque enim dubito, quin avium certamina in stadio Panathenaico habita, de quibus Philo [30]) loquitur, eadem esse quae Aelianus uno cuiusque anni die in theatro facta esse dicit. Quae quidem res cui maxime adolescentes spectatores sese praebebant, fiebat in pegmate quadrato, cui nomen τηλία [31]), atque ita quidem, ut cuique Athenarum civi gallum suum, quem fortissimum esse credebat, in arenam mittere liceret. Unde facile coniicere possumus, eum civem, cuius gallus victus erat, quasi ipsum victum et ignominia affectum esse, quum moris esset, ut gallus victus victorem quasi triumphantem sequeretur.

Denique etiam consideranda est nota illa lateris adversi inscriptio, quae plerumque sic scribitur: ΤΟΝ ΑΘΕΝΕΘΕΝ ΑΘΛΟΝ, τῶν Ἀθήνηθεν ἄθλων. Quae verba in vasis Panathenaicis, quaecunque ob magnitudinem suam primò illi amphorarum generi a Gerhardo constituto adnumeranda sunt, sine ulla fere exceptione [32]) leguntur, cuius rei plurima quidem exempla

29) V. H. II. 28.
30) Ap. Meurs. Panath. c. 9.
31) Etym. M. s. h. v.
32) Excipienda est sola amphora, quam Panathenaicam esse ma-

praebet Museum Principis Caninatis, verum etiam alia vasa Volcis effossa, quae collectioni Berolinensi, Feolianae (iam Monacensi), aliisque inserta sunt. Quin etiam vas Kollerianum, Nolae inventum, haec verba quae ubique eodem fere literarum ductu scripta sunt, offert. Solum autem vas Burgonianum, quod quasi exemplar eorum quae in Italia et maxime quidem in Etruriae agris reperta sunt, considerandum est, alias nobis ostendit literas, ex quibus nos aliam prorsus inscriptionem ante oculos habere apparabit. Quae verba sic scripta sunt a dextra ad laevam:

[33]) IMƎ:NOΛΘANΘƎNƎΘANOT

Quae differentia maior est quam plerique censuerunt. Facile enim coniici licet, literam illam Θ inter E et N vocis AΘENEΘN errore quodam ortam esse e litera O, ita ut ex mea quidem sententia tota haec inscriptio Burgoniana ita sit legenda: *τῶν* Ἀϑηνέων ἆϑλόν εἰμι, i. e. praemium Athenarum sum sive praemium ab urbe Athenarum datum. Rectissime enim Boeckhius[34]) Ἀϑηνέων Genitivum Ionicum esse censet pro Ἀϑηνῶν, non pro Ἀϑηναίων, etsi eius verba: „si Ἀϑηναίων dices festum designare, debebat esse Παναϑηναίων" minime probare possumus, quum hunc virum doctissimum certo non fugiat, Ἀϑήναια, primum et principale huius festi nomen, in hac in-

---

nifestum est. Mus. Princ. Can. n. 11, quae non hanc inscriptionem offert, sed verba: *EΛΛEΛΛKΛΛOΣNIKON.* cf. Gerh. Ann. d. Inst. 1830. p. 214.

33) Millingen Anc. uned mon. Pl. I. Boeckh. C. I. n. 33. Mueller Denkm. d. A. K. Taf. XVII.

34) l. c.

scriptione posterioris temporis servatum esse potuisse, unde si inscriptio ΑΘΕΝΑΙΟΝ offerret, hoc vas Thesei aetatem superare minime sequeretur. Et si legimus ΑΘΕΝΕΟΝ, non ΑΘΕΝΕΘΝ, etiam lacuna inter O et N esse non potest, quam revera non inveniri mihi confirmavit Gerhardus. Iam quum alia vasa quae offerunt verba manifesta: ΤΟΝ ΑΘΕΝΕΘΕΝ ΑΘΛΟΝ in Etruriae potissimum agris detegerentur; etiam vasis Burgoniani substantivum ΑΘΛΟΝ non Nominativum singularis, sed Genitivum pluralis numeri esse credebant interpretes 35), ita ut etiam huius vasis verba hunc sensum praeberent: Sum ex praemiis Athenarum. Neque vero intelligimus, cur dictum sit: τῶν ἄθλων quum vas ipsum esse praemium appareat ex verbo εἰμὶ adiecto. Ecce igitur discrimen magnum! Vas Burgonianum Athenis repertum quum offerat verba: τῶν Ἀθηνέων ἆθλόν εἰμι, manifestum hoc ipsum vas oleo repletum praemio datum esse victori alicui Panathenaico, sed quum reliqua vasa alibi effossa habeant inscriptionem: τῶν Ἀθήνηθεν ἄθλων, haec vasa omnia non ipsa victoribus Panathenaicis praemio data, sed ad exemplar Graecum in aliis, praesertim Etruriae oppidis facta esse sequitur. Mirum enim esset, si vas ab ipsa urbe victori datum vocaretur: τῶν Ἀθήνηθεν ἄθλων, quum neque Genitivus numeri pluralis, neque adverbium loci bene explicari posset. In aliis autem vasis, non Athenis repertis, de industria et verbum εἰμὶ omissum et ΑΘΕΝΕΟΝ in adverbium quod lite-

35) Etiam Boeckhius C. I. p. 450.

ras eiusdem paene formae habet: ΑΘΕΝΕΘΕΝ commutatum est. Εἰμὶ est enim omissum, quia artifici non licebat, praemium publice datum et quasi consecratum ita imitari, ut eius opus et ipsum praemium esse videretur. Omisso autem verbo εἰμὶ et Ἀθηνέων in Ἀθήνηθεν commutato, etiam vasa in Etruria inventa speciem quidem vasorum praemio datorum prae se ferunt, sed haec vasa revera praemia non fuisse apparet ex eo, quod nullum usus vestigium ostendunt. Quae commutatio inscriptionis admodum faceta atque ingeniosa erat, nam literae verborum ΤΟΝ et ΑΘΛΟΝ quae in vase Burgoniano coniungenda non esse vidimus, prorsus servari poterant, sed ita, ut horum sensus plane alius fieret. Etenim quum iam scriberetur ΤΟΝ ΑΘΕΝΕΘΕΝ ΑΘΛΟΝ, articulum et substantivum ita iungendum esse manifestum est, ut inscriptio sic explicanda sit: ex praemiis quae Athenis reportata sunt, vel potius: quae Athenis veniunt.

Quae quum ita sint, haec inscriptionum differentia ad quaestionem illam de origine vasorum Volcentium expediendam aliquid conferre videtur. Nam quum inter amphoras in Etruria effossas nulla inveniatur, quae inscriptionem habeat τῶν Ἀθηνέων ἆθλόν εἰμι, eas neque Athenis factas neque in Italiam importatas, sed in ipsa Etruria ab artificibus Graecis ad exemplar Atheniense effictas depictasque esse veri simillimum est; quae res etiam eo confirmatur, quod Athenis nulla adhuc amphora Panathenaica inventa est, quae haec verba offerat: τῶν Ἀθήνηθεν ἄθλων.

Denique, priusquam ad ipsos ludos gymnicos

eorumque varia genera describendos transeamus, de harum amphorarum usu pauca mihi adiicienda sunt [36]. Qui usus non minus ex utroque inscriptionum genere, quam e locis ipsorum scriptorum aperte elucet. Pindarus [37] enim eiusque scholiastae aliique veterum tales amphoras, oleo sacro repletas, victoribus Panathenaicis praemio publice datas esse uno ore tradunt. Vasa autem ipsa nihil nisi quasi involucra praemii sunt, cuius summa erat fructus olearum, Minervae sacrarum. Quae oleae, Μορίαι vocatae [38], primum quidem in arce collocatae erant, ubi Minerva, quum e certamine cum Neptuno de terra Attica orto victrix discessisset, oleam produxit. Quam Minervam Poliadem esse apparet et ex historia ab Herodoto [39] de Epidauriis narrata, et ex olea ipsa, quae in templo Erichthonii cum Poliade arctissime coniuncti, posita erat. Praeterea etiam facile intelligitur oleam a Minerva productam nihil nisi terrae Atticae fertilitatem significare. Postea vero oleae sacrae in Academiam translatae sunt [40]. Bene est autem animadvertendum, in oleo maxime situm fuisse praemium, non in amphora; nam in aliis ludis gymnicis persaepe tales amphoras oleo non re-

---

36) De quo vasorum Panathenaicorum usu tam diserte docteque disseruit Broendstedius (on Panathenaic Vases. Transactions of the R. Society of Litt. of the United kingd. Vol. II. P. I.), ut hanc rem brevissime tractare possimus.

37) Nem. X. 35. 36. ibiq. Schol. et Dissenii expl.

38) Suid. et Hesych. s. h. v. Aristot. ap. Schol. Oed. Col. 693. Schol. Ar. Nub. 1005.

39) V. 82.

40) Istrus ap. Schol. Oed. Col. 730. Suid. l. c.

pletas praemio datas esse legimus, sicuti Aiax in certaminibus in honorem Patrocli defuncti institutis vas aureum praemio accepit 41), atque in ludis Pythiis chytras, quibus frondes laureae immittebantur, praemium fuisse supra dictum est. Itaque quum vasa et per se certaminis symbolum sint, id quod videmus ex notis illis Callimachi 42) versibus, non immerito etiam chytras illas, quas in duabus amphoris Panathenaicis supra commemoratis columnis impositas videmus, iam per se certaminis symbola esse credimus. Namque etiam in gemmis sculptis Musei Stoschiani 43) iuxta discoboli pedes vasa collocata sunt, sed utrum hae gemmae ad Panathenaicos ludos referendae sint, an ad alios, difficile est diiudicatu, quum argumenta necessaria in hanc rem nos deficiant. Atque scholiasta Pindari modo laudatus victoribus tantum Panathenaicis oleum Athenis exportare licuisse dicit, quae tamen verba aperte ita intelligenda sunt, ut edicto sancitum esset, ne quis praeter victores Panathenaicos fructum olearum, Minervae sacrarum, Athenis exportaret, quum Plutarchus 44) Solonem Atheniensibus olei exportandi potestatem dedisse tradat. Quae verba scholiastae si ita explicas, illius interdicti sensum finemque recte intelliges, nam si oleum illarum arborum consecratum, exportatum esset, victoribus facile non sufficeisset.

---

41) Hygin. fab. 273.
42) Ap. Schol. Pind. Nem. I. c.
43) Cl. 5. n. 23. 25.
44) Solon. c. 24. cf. Boeckh. Staatsh. I. p. 45.

CAPUT VIII.

Ea autem ludorum Panathenaicorum genera, quae horum vasorum latus aversum nobis praebet [1]), multo accuratius novimus, quam quae nonnisi in titulis vel apud scriptores commemorantur, propterea quod ex imaginibus singulas res, de quibus, quum Graecis notissimae essent, scriptores nihil fere dicunt, perspicere nobis licet. In quibus ludis pingendis artificem semper gratissima scena optimoque totius spectaculi momento usum esse, multi recte observarunt, praesertim quum haec latera aversa multo liberius vividiusque depicta sint, quam latera adversa. Quae quidem res non solum in vase Burgoniano, sed etiam in iis, quaecunque ex Etruriae aliarumque terrarum sepulcris in lucem provenerunt, observari potest. Neque vero dubium est, quin musica illa certamina post gymnica habita sint, quum in Panathenaeis quidem et aetate multo inferiora essent, quam illorum pleraque genera, et gymnica certamina iam antiquissimis temporibus apud Graecos maiore uterentur dignitate, quam musica.

1) Quos ludos tam egregie tamque copiose nuperrime exposuit Ambrosch (Ann. dell' Inst. 1833. p. 64—89) ut ex eius commentatione doctissima eas tantum res quae summi momenti esse videntur, eximere possimus. Neque vero ordinem ludorum ab hoc V. D. propositum sequemur, quia titulos mox commemorandos aliam ludorum seriem nobis offerre videbimus. Praeterea etiam vasa nonnulla Panathenaica in hanc rem adhibere mihi licebat, quae nondum edita Gerhardi benignitate in conspectum mihi venerunt.

Quin etiam ex inscriptionibus series ordoque ludorum gymnicorum tam accurate cognosci potest, ut de hac re nequaquam in incerto simus.

Ludi enim funebres in honorem Patrocli defuncti instituti [2]) a cursu equestri initium capiunt, sed in certaminibus Panathenaicis non minus quam in plerisque Graecis primum pedibus certatum esse, ex duobus titulis [3]), quorum alter apud Thebas repertus, alter a Boeckhio ob similitudinem alterius Boeoticis adiectus est, apparet. Etenim ex inscriptione Peysonneliana [4]), quam Atticos eosque Panathenaicos ludos continere recte statuit Boeckhius, satis veri simile est, illos quoque titulos ab editore clarissimo Boeoticis adnumeratos, ad Panathenaica certamina referendos esse. Qua in re is ordo tenebatur, ut primum ludi quibuscunque equi non adhibebantur, tum ii in quibus equis certabatur, haberentur. Atque in illis quidem primum pueri, quos non ad omnia ludorum genera admissos esse constat, tum adolescentes (*ἀγένειοι*), denique viri in publicum prodibant. Neque vero ullum vas Panathenaicum pueros cursu certantes nobis offert, sed viros tantum barbatos conspicimus, qui incitato cursu certant; ex qua quidem re minime sequitur, pueros eo tempore quo haec vasa conficiebantur, huius cursus nondum participes fuisse; immo potius ex verbis ΣΤΑΔΙΟΝ ΑΝΔΡΟΝ ΝΙΚΗ, quibus vas Panathenaicum Musei

2) Hom. Il. XXIII. 262. sqq.
3) C. I. n. 1590. 1591.
4) Quam infra pluribus commemorandam edidit Boeckhius in Ann. dell' Inst. 1829. p. 155. sqq.

Princ. Can. n. 807. [5]) praeditum est, satis apparet, iam tum pueros quoque vel adolescentes stadii participes fuisse.

Tria autem exstant huius cursus genera in inscriptionibus enumerata: *stadium*, *dolichus* et *diaulus*; atque quum etiam in huiusmodi vasis Panathenaicis homines currentes partim numero, partim modo currendi inter se differant, Ambrosch haud immerito vasorum imagines cum tribus illis generibus ex inscriptionibus notis coniungere studuit. Apud Homerum [6]) enim Ulixes, Aiax minor et Antilochus, itaque tres cursores, cursu in honorem Patrocli defuncti certant, quum Pausanias [7]) numerum stadiodromorum iustum quattuor esse dicat. Qui quidem ita currere solebant, ut ex his quattuor ii duo qui primum optatam cursu contigerant metam, denuo currerent, atque tum demum alteruter praemium auferret. Verum etiam idem scriptor [8]) in Cypseli arca quinque cursores effictos esse tradit; atque quum hoc numero cursorum maior in vasis Panathenaicis non inveniatur, eorum numerum quinque non excessisse merito colligitur, quia neque artifices has res ad suam voluntatem tractabant, neque scriptores maiorem nobis numerum afferunt. Huc accedit, quod ad has vasorum imagines cum scriptorum locis conciliandas etiam videndum est, utrum cursores a dextra ad laevam, an a laeva ad dextram tendant, qua qui-

5) Mon. dell' Inst. XXII, 4, b.
6) Il. XXIII, 754.
7) VI, 13, 2.
8) V, 17, 4.

dem re artifices facillime significabant, quodnam huius certaminis genus ob oculos ponere vellent: utrum stadium, an dolichum, an diaulum. Nam quum Pausanias numerum stadiodromorum iustum quattuor esse dicat, haec verba optime confirmantur vase illo modo commemorato (Mus. Princ. Can. n. 807), quod itidem quattuor nobis cursores a laeva ad dextram 9) currentes ostendit, cui imagini inscripta sunt haec verba: ΣΤΑΔΙΟΝ ΑΝΔΡΟΝ ΝΙΚΗ, ex quibus nos scenam hominum *stadium* currentium conspicere apparet. Atque quum stadii spatium, quod semel erat decurrendum, sexcentorum pedum esset, in hac scena metam ad dextram ponendam esse manifestum est. Simili imagine ornata est amphora Kolleriana Mus. reg. Berol. n. 644. [10]); sed utrum cursores illi quattuor, quos Gerhardus [11]) in duobus vasis Mus. Princ. Can. n. 2599 et 1341 depictos commemorat, a laeva ad dextram tendant, nec ne, me quidem fugit.

Utcunque sese haec res habet, facile colligitur, quattuor cursores quos amphora eiusdem Musei n. 1767 [12]) a dextra ad laevam tendentes ostendit, non stadium currere, quia et columna in hoc vase ad laevam posita

9) Itaque errore quodam Gerhardus (Berlin's Ant. Bildw. p. 208) stadiodromos a dextra ad laevam currere dicit.

10) Edita in Gerhardi Ant. Bildw. Taf. V VI. — Nam, nisi fallor, quattuor huius vasis, quod iam mihi ante oculos non est, cursores a laeva ad dextram feruntur, ita ut stadiodromi vocandi sint; sin secus, dolichodromorum nomen in eos cadere statim videbimus.

11) Ann. dell' Inst. 1830. p. 220. n. 14 et p. 223 n. 12.

12) Edita in Mon. dell' Inst XXII. 7. b.

est, ita ut non finem, sed initium curriculi, ad quod cursores revertuntur, significet. Verum hi non solum semel ad initium redire videntur, quum eorum primus crure sublato columnam iam superaverit, neque tamen currendi finem faciat. Itaque statuamus necesse est, omnes hos quattuor cursores iterum ac saepius stadium currere, quod quidem currendi genus vocatur *dolichus*, cuius mensura quattuordecim stadia sive septem diaulos explere rectissime perhibetur. [13]) Itaque etiam cursores huius vasis modo commemorati minus sese incitant, quam qui stadium currunt, quia dolichodromorum magis intererat, ut in currendo perseverarent, quam ut velocissimi essent.

Itaque quum quattuor cursores a laeva ad dextram stadiodromos, et totidem a dextra ad laevam tendentes dolichodromos esse appareat: tertium currendi genus superest, in quo tres (ut in amphoris Mus. Princ. Can. n. 1430. 1626), vel quinque (ut in amphora eiusdem Musei n. 1193 [14]) et in duabus collectionis Candelorianae) a laeva ad dextram currentes conspicimus. Qui currendi modus, cui nomen erat *diaulus*, in Olym-

13) Boeckhius quidem (C. I. ad n. 1515) dolichum vulgarem septem stadiorum esse arbitratur; sed quum δόλιχον ἵππιον duodecim vel potius viginti quattuor stadia explere sciamus, facile intelligitur, cursoribus semper a fine ad curriculi initium revertendum esse, quia dolichus numerum stadiorum parem efficit. Qua ex re conici licet, dolichum vulgarem quattuordecim stadiorum fuisse, ita ut cursores stadium septies ultro et citro currerent.

14) Edita in Mon. dell Inst. XXII 6 b.

pia primum inductus est Ol. XIV. [15]), unde cum non ante hoc tempus ad Panathenaea venisse veri simile est.

Sed non solum haec tria curriculi genera in vasis Panathenaicis depicta invenimus, verum etiam secunda, ut ita dicam, stadii scena, qua duo illi, qui primum metam contigerunt, denuo currunt, quae res conspicitur in duabus amphoris Panathenaicis minoribus, quarum altera Candelorianae, altera Feolianae est collectionis, quae iam Monachii exstat. *Δόλιχος* denique *ἵππιος*, cuius inscriptiones Panathenaicae mentionem faciunt, in vasis nostri generis agnosci nequit, quum ne mensura quidem huius curriculi nota sit.

Itaque quod Ambrosch in commentatione allata docte exposuit, breviter hic repetendum esse censeo. Vidimus enim stadiodromos vel duo vel quattuor a laeva ad dextram ferri, diaulodromos vel tres vel quinque eodem verti, sed dolichodromos, qui quum eorum numerus ex vasis accurate definiri nequeat, quattuor fuisse videntur, a dextra ad laevam ferri, atque ita quidem, ut quum cursores columnam ad laevam positam superent, nesciamus, quando currendi finem facturi sint.

Et ex inscriptione Peysonneliana supra laudata, et ex illis duabus, quas nuperrime Rossius Athenis invenit [16]), videmus *pentathlon* secundum ludorum Panathenaicorum fuisse, ita tamen, ut antiquissimis tem-

---

15) Paus. V. 8. 3.

16) Uterque titulus qui victores Panathenaicos continet, editus est in Archaeol Intelligenzbl. 1835. n. 32. 33.

poribus singuli quinque ludi seorsum haberentur. Etenim Eusebius eos, in pentathlon coniunctos, in Panathenaeis primum Ol. LV habitos esse refert. Quorum quinque ludorum nonnisi *saltum*, *discum* et *iaculationem* artifices in vasis Panathenaicis nobis ostendunt, propterea quod cursus et luctatio non solum inter pentathli ludos reperiuntur, sed etiam seorsum in hoc festo habebantur. Itaque saltus, discus et iaculatio, quum pentathlo imprimis proprii essent, ad hunc ludum pingendum sufficiebant, praesertim quum vasorum latus aversum omnes quinque ludos capere non videatur. Paterae quidem Volcentes rebus gymnicis ornatae saltum aliquoties nobis ostendunt [17]), sed neque gemmas sculptas neque vasa Panathenaica hac re ornata saepe invenimus. Nam unum tantum huius generis vas pentathlo depictum nobis superest. Quod quidem vas Mus. Princ. Can. n. 1946. [18]) hominem barbatum nudumque offert, qui bracchiis retractis laterique appressis, halteres manibus tenet, omnibusque viribus prosilit. Sed iaculatoris [19]), quem pone hunc virum conspicimus, status non minus insolitus esse videtur, quam discoboli, quem pictura nostra ostendit. Ille enim, manu et crure laevo sublatis, manu dextra, quam supra humeros tenet, iaculum emittit; discobolus autem

17) Cuius rei exemplum affero pateram Mus. reg. Berol. n. 797. editam a Gerhardo Ant. Bildw. Taf. LVII.

18) Editum in Mon. dell' Inst. XXII, 1. b.

19) Etiam amphora huius generis minor collectionis Feolianae, quae iam Monachii exstat, iaculatore et auletc ornata est, quae quidem res ludos gymnicos et musicos in Panathenaeis coniunctos innuere videtur.

deorsum quidem flectitur et caput demittit, quem statum etiam in aliis discobolis sicut in statua Myronis clarissima et in iis quos gemmae sculptae saepissime praebent, observari licet, sed crus dextrum quod Myronis discobolus in terram statuit, noster retro porrigit manumque laevam pectori advertit. His tribus athletis, quibus vas commemoratum depictum est, adstat quartus vir, quem athlothetam esse negamus, quia et plane nudus et iaculo praeditus est, quum athlothetas pallio indutos esse virgamque longam manu tenere constet.

Iam igitur, quattuor pentathli ludis consideratis, restat ut ad *luctandi* certamen transeamus, quod non solum in ipso pentathlo, sed etiam statim post hoc seorsum habitum esse ex titulis allatis scimus. Sed tres tantum amphorae Panathenaicae, in quibus luctandi certamen merito agnosci potest, in conspectum mihi ceciderunt; prima enim exstat in Mus. Princ. Can. n. 545 [20]), secunda in collectione Depolettiana, tertia, edita a Labordio [21]), in Lambergiana quae iam Viennae exstat. Nam quum duo illa vasa Mus. Princ. Can. n. 526. 1636., quorum latus aversum luctatoribus ornatum esse Gerhardus [22]) dicit, pancratii certamen manifesto ostendant, dubitare nobis licet, utrum sex amphorae, quarum quattuor collectionis Candelorianae, una Panettierianae (iam Monacensis), una denique Feolianae est, revera luctatoribus depictae sint,

20) Edita in Mon. dell' Inst. XXII. 5. b.

21) Laborde, Vases de Lamberg. pl. 73. 74.

22) Ann. dell' Inst. 1830 p. 218. 5. 6.

an pancratiastis, quippe quum Gerhardum [23]) qui eas enumerat luctatores a pancratiastis non ita accurate distinguere modo viderimus. Verum tria illa vasa, quorum latus aversum revera luctatoribus praeditum esse diximus, huius certaminis scenas nobis ostendunt, quae et ipsae admodum inter se differunt, quum vel luctatorum alter alterum medium arripiat, ut humi eum prosternat, vel alter alterius collum prehendat. Quae tria vasa omnia praeter ipsos luctatores etiam viros barbatos pallisque indutos, qui certantibus adstant manuque virgam desuper fissam tenent, ostendunt, quos viros mastigophoros esse censeo, non athlothetas [24]), quippe quum hos non deceret, athletas virga caedere, id quod in pateris nonnullis scena palaestrica depictis conspicitur. Itaque eos potius athlothetas esse credimus, qui certamini adstantes baculo innituntur; figurae enim sellae insidentes quae minus saepe his ludis intersunt, brabeutae esse videntur.

In festi nostri certaminibus luctationem sequebatur *pugilatio*, cuius rei minus multae scenae in vasis Panathenaicis nobis supersunt. Videmus enim in amphora collectionis Campanarianae duos pugiles, qui, quum alter alteri oppositus sit, pugnis certant, quae scena, cui mastigophorus adstare solet, etiam in duabus amphoris minoribus conspicitur, quarum altera

---

23) Ibid. p. 220, 16. 221, c. 223, 7. 8. 224, 14. 15.

24) Liceat mihi alio loco quaerere, utrum discrimen sit statuendum inter athlothetam et agonothetam, necne. Athlotheta quidem vocabulum et titulo Choiseuliano (C. I. n. 147. pryt. II) et loco Pollucis (VIII, 93) probatur.

Feoliana iam Monachii exstat, alteram Bartholdianam [25]) Museum reg. Berolinense (n. 642) continet. In nonnullis quidem vasis gymnicis pugilatus a pancratio minus facile distingui potest, quam in vasis Panathenaicis, in quibus artifices pugilationem semper ita pinxerunt, ut alter alterum solis pugnis caedat, atque ita ut certamen integrum esse videatur. Quod ni ita fecisset artifex, pugiles non modo a pancratiastis, verum etiam a luctatoribus aegre tantum distingui possent.

Pancratiastae enim, qui in ludis Panathenaicis pugiles excipiebant, ita certare solent, ut alter alterius crus arripiat, dum hic pugnis sese defendere studet. Verum etiam hoc certamen quale vasa nostra nobis offerunt, integrum esse videtur. Cuiusmodi pancratiastas nobis ostendunt vasa supra laudata Mus. Princ. Can. n. 526. 1636 [26]), similique pancratii scena ornatae sunt duae huius generis amphorae, quarum altera collectionis Campanarianae, altera Depolettiana nuperrime Museo reg. Berolinensi (n. 1584) [27]) adiuncta est. Hoc autem vas a reliquis ea re differt, quod tres pancratiastas nobis ostendit, quorum unus ad victoris pedes ita prostratus est, ut victoria non minus certa esse videatur, quam in symplegmate illo pancratiastarum Florentino.

Hos ludos enumeratos, qui in Olympiis quidem

---

25) Cf. Panofka Mus. Barthold. p. 65. Non satis accurate Gerhardus (Berlin's antike Bildw. p. 205) athletas huius vasis Bartholdiani pancratiastas vocat, etsi solis pugnis certant.

26) Edita in Mon. dell' Inst. XXII, 8. b. 10. b.

27) Cf. Gerhardi Neuerworbene ant. Denkmäler des K. Mus. zu Berlin. p. 9.

inde ab Ol. XV a nudis athletis habebantur [28]), in Panathenaeis sequebatur *cursus armatus*, ad quem nec pueros neque iuvenes, sed viros tantum qui arma gerere poterant, admissos esse, e titulis allatis scimus. Sed neque in vasis Panathenaicis huius cursus imago picta nobis superest, neque eius longitudinem accurate definire possumus, quum inscriptiones nonnisi simplicis ὁπλίτου δρόμου mentionem faciant. Sed ludorum cursum armatum sequentium etiam pueri adolescentesque participes erant, ita ut caussa, cur hi post cursum armatum haberentur, in eo posita esse videatur, quod apud Athenienses moris erat, primum ludos pedestres, tum equestres atque curules facere. Neque vero horum ordo severe tenebatur, quum ex inscriptionibus quidem non in quibusque Panathenaeis omnia ludorum genera habita esse videamus.

Priusquam tamen ex eo titulo qui plenissimam ludorum Panathenaicorum seriem continet, singulos ludos enumeremus, mentionem faciamus earum amphorarum, quarum latus aversum cursu equestri vel curuli ornatum est. Duos enim pueros nudos, qui equo citato vehuntur, nobis ostendunt vasa Mus. Princ. Can. 1202 et Feolianum, iam editum in Mon. dell' Inst. XXII, 3, b.; quattuor autem equitibus qui itidem adolescentes imberbes esse videntur, depictum est latus aversum amphorae Mus. Princ. Can. n. 1114 [29]), qui

28) Ad quam Boeckhii (C. I. Vol. I. p. 554) sententiam accessisse videtur Müllerus (Handb. d. Archäol. Ed. II. §. 336, 2.)

29) Editae in Mon. dell' Inst. XXI. 9. b.

quidem non flagello, sed virga equos caedunt. Nescimus autem utrum stadium, an diaulum equo vehantur [30]). Iam vero vasa Panathenaica, certamine curuli depicta uno tantum curru, sive bigis, sive quadrigis ornata sunt, quum tabula duos currus capere non videatur. Atque bigas quidem, quae ab auriga flectuntur, conspicimus in duabus, quarum altera collectionis Candelorianae n. 584., altera Musei Princ. Can. n. 2600 est, quadrigas autem in quinque amphoris, quarum Candeloriana nota est e Mon. dell' Inst. XXII, 2, b.; tres exstant in Mus. Princ. Can. n. 11, 712, 1939; quinta denique in collectione Campanariana.

E titulo igitur Peysonneliano qui seriem ludorum nostrorum pleniorem nobis praebet, quam et illi quos Boeckhius Boeoticis adnumeravit, et ii quos nuperrime Rossius Athenis invenit, ludos equestres curulesque ita depromemus, ut brevi in conspectu ponantur. Qui titulus, quum in medium saeculum secundum ante Chr. n. incidat, pro certo affirmari non potest, etiam in ipso Athenarum flore eosdem habitos esse ludos; immo posterioribus demum temporibus eos prolatos adauctosque esse, veri simillimum est.

I. *In stadio.*

A. Populus Atheniensis.

a) Auriga ascendens.

b) Desultor.

---

30) Dolichus enim inter Panathenaeorum ludos equestres nusquam commemoratur.

c) Quadriga stadium.
d) Quadriga diaulum.
e) Biga diaulum.
f) Biga stadium.

B. Phylarchi Athenienses.
a) Equo militari diaulum armatum.
b) Equo militari diaulum.
c) Equo stadium.

C. Equites Athenienses.
a) Equo militari diaulum.
b) Equo diaulum.
c) Equo stadium.

II. *In hippodromo.*

A. Athletae omnium gentium.
a) Biga pullis equinis iuncta.
b) Celete pullo.
c) Biga equis adultis iuncta.
d) Quadriga pullis equinis iuncta.
e) Celete adulto.
f) Quadriga equis adultis iuncta.

B. Cives Athenienses.
a) Equo militari diaulum.
b) Quadriga militari diaulum.
c) Carpento stadium.
d) Carpento diaulum.
e) Biga militari diaulum.
f) Biga diaulum.
g) Biga stadium.

Quo ex titulo non minus quam e scriptorum testi-

moniis compertum habemus horum ludorum plerosque posteris quidem temporibus habitos esse in stadio Panathenaico, quod a Lycurgo rhetore [1]) ad Ilissi ripam prope ipsam urbem aedificatum ab Herode Attico exornatum sedibusque marmoreis ita instructum est [2]), ut eius reliquiae quae adhuc exstant, admirationem Pausaniae plane comprobent.

Panathenaicos autem victores tanto honore gloriaque fructos esse quanto qui Olympia vicerant, neque e scriptorum locis apparet, neque omnino veri simile est, quum illi ludi quos permultos fuisse vidimus, quotannis redirent, ita ut victorum numerus satis magnus esset. Nam praeter amphoram illam oleo sacro repletam eos nihil nisi frondem oleaginam qua caput coronaretur, accepisse tradit Suidas [3]). Sed haec res ad musicos tantum victores pertinere videtur, quia gymnicorum praemium solam amphoram eiusque oleum fuisse constat; atque de musicorum huius festi victorum praemio quum nihil cognitum habeamus, fortasse haud perperam statuimus eos non minus quam victores ludorum Pythiorum frondibus donatos esse. Quae frondes quum in ludis Apollineis laureae essent, in nostris Minervae ludis oleaginae fuisse debent, praesertim quum Suidae verba quae de omnibus Panathenaeorum victoribus affert, cum nostra hac sententia optime consentiant.

---

1) Pseudo-Plut. v. X. oratt. p. 841, d. cf. Leake topography of Athens. p. 51.
2) Philostr. v. Sophist. II. 1, 5. Paus. I. 19, 7.
3) s. v. *Παναθήναια.*

Pausanias 4) quidem Autolyci pancratiastae cui Callias ob victoriam reportatam epulas dedit 5), in Prytaneo statuam esse narrat, quo honore, quum nihil amplius de victorum Panathenaicorum statuis notum sit, non omnes affectos esse arbitramur, etsi pueris victoribus coena sive a patre, sive ab amatore data esse videtur.

CAPUT IX.

Hi ludi gymnici omnibus antiquitatis temporibus semper magno cum splendore celebrabantur, quum praecipuam Panathenaeorum sollemnitatem effecisse videantur. Attamen quando singuli ludi primum habiti sint, raro tantum, ut supra vidimus, definiri potest. Ludos, equestres et curules iam antiquissimis Athenarum temporibus in Panathenaeis habitos esse, Marmor Parium 1) nobis tradit, quo teste Erichthonius Minervae Poliadis filius, Athenienses currum equis iungere primus docuit, quam rem Minervae ipsi attribui ex aliis scriptorum locis constat. Sed non solum ludi curules iam antiquissimis huius festi temporibus habebantur, verum etiam equestres non postea demum instituti esse videntur, quia apud Homerum inter ludos in Patrocli honorem habitos inveniuntur. Qui igitur Periclis demum

4) Paus. IX. 32, 5.
5) Xenoph. Symp. init.
1) Ep. 10. Scriptorum locos attulit in hanc rem Boeckhius C. I. Vol. II. p. 312.

aetate eos institutos esse censent, ii Platonis [2]) locum supra laudatum non recte intelligunt. Etenim quid est evidentius, quam philosophum non de Panathenaeis, sed de Bendideis loqui, id quod huius loci interpretes recentiores satis superque docuerunt? Fac autem hoc ipsum concedatur, Platonem hoc loco Panathenaeorum mentionem facere — at quotusquisque hoc concesserit? — ludos tamen equestres illo Periclis tempore institutos esse minime inde colligi potest, quia Plato de lampadephoria tantum loquitur, quae tum primum ex equis habita est.

In hoc Periclis tempus incidunt ludi musici in Panathenaeis instituti, quippe quum Plutarchus [3]) Periclem dicat lege constituisse, ut etiam musica in Panathenaeis haberentur certamina; qua de caussa Odeum ab eo aedificatum est. Verum utriusque rei tempus accuratius definiri potest ex Aristoph. Nub. Scholiasta [4]), qui Callia archonte Phrynin, citharoedum, Mitylenaeum, Panathenaea primum cithara vicisse disertis verbis tradit. Qui Callias est is, qui vivo Pericle Ol. 81, 1. hoc munere functus est [5]). Neque vero citharoedi tantum his ludis certabant, verum etiam auloedi [6]); huc accedit quod, ut in aliis Graecorum diebus festis, ita in Panathenaeis etiam chori cyclii [7]), saltationes aliaque id genus sollemnia habebantur. Namque pyr-

2) Rep. init.
3) Pericl. c 13.
4) v. 971. Eum transcripsit Suidas. s. v. Φρῦνις.
5) cf. Marm. Par. Ep. 64.
6) Poll. IV, 10.
7) Lysiae ἀπολ. δωροδ p 161, l 39.

rhicham, saltationem illam armatam, quam ab Epicharmo [8]) Minerva ipsa Dioscuros docuisse dicitur, in Panathenaeis saltatam esse scimus [9]) atque Lysias in Panathenaeis minoribus et hoc modo saltatum et choros illos habitos esse dicit.

Eadem autem res de alio saltandi genere etsi non pro certo affirmari, summo tamen iure coniici potest, quod genus cui nomen *γέρανος* [10]) erat, Theseus cum sociis suis in Delo insula circa aram saltasse fertur [11]). Conspicimus enim in amphora Panathenaica (Musei reg. Berolin. n. 649), cuius latus aversum citharoedum victorem exhibet, gruem iuxta Minervae pedes stantem. Quo igitur alio modo haec avis explicari potest, quam si eam cum lateris aversi citharoedo ita coniungendam esse statuimus, ut hac ex re saltationem et artem musicam inter se connexas et aptas esse appareat?

Panathenaea autem hac quoque de caussa celebrabantur, ut Athenarum libertatem disciplinamque publicam tuerentur, et quamquam multa huius festi instituta Pisistrato tyranno debentur, magis tamen heroum Atticorum et patriae liberatorum laude ornabantur, quam Pisistrati eiusque filiorum. Harmodii enim et Aristogitonis res gestae in hoc festo quotannis canebantur. Praeterea etiam inde ab hoc Pisistrati tempore Homeri carmina a rhapsodis publice recitabantur, quod quidem

8) Ap. Athen. IV. p. 184. F. cf. Schol. Pind. Pyth. II, 127.
9) Ar. Nub. 988 ibiq. Schol. et interpp.
10) Dicaearch. ap. Plut. Thes. c. 21. Poll. IV, 101.
11) Call. h. in Del. 308 sqq.

in magnis tantum Panathenaeis factum esse apud Lycurgum [12]) rhetorem disertis verbis legimus. Hic enim a maioribus lege constitutum fuisse dicit, ut sola Homeri carmina recitarentur; postea etiam alios poetas epicos hoc honore affectos esse videmus, et quum Pseudo-Plato [13]), Aelianus [14]) aliique Homeri carmina in Panathenaeis a rhapsodis recitata esse simpliciter referant, veri simile esse putamus, paullo post Pisistrati tempus etiam in minoribus Panathenaeis hoc factum esse. Etsi enim scriptores hac de re inter se dissentiant, utrum Pisistratus, an Hipparchus filius legem carminum Homeri recitandorum dederit, melius tamen Pisistratum huius instituti auctorem habemus, quam eius filium, partim quia scriptores uno fere ore tradunt illum Homeri carmina collegisse, (unde eum haec carmina etiam recitari iussisse coniiciendum est), partim quia nullo modo fieri poterat, ut illo die, quo Harmodius et Aristogiton laudibus celebrabantur, etiam id fieret, quod Hipparchus qui Atheniensibus odio erat, instituisse fertur. Fortasse igitur recte coniecit Clintonius [15]) Hipparchum patrem in his carminibus colligendis adiuvisse, ita ut hoc institutum in Pisistrati tyrannidis finem incidat.

---

12) Adv. Leocr. p. 161. *Ὑπέλαβον ὑμῶν οἱ πατέρες σπουδαῖον εἶναι τὸν ποιητὴν (τὸν Ὅμηρον), ὥστε νόμον ἔθεντο καθ' ἑκάστην πενταετηρίδα τῶν Παναθηναίων μόνου τῶν ἄλλων ποιητῶν ῥαψῳδεῖσθαι τὰ ἔπη.* cf. Plat. Ion. init.

13) Hipparch. p. 228, B.

14) VIII, 2. cf. XIII, 14.

15) F. H. Vol. I, p. 371.

Sed non solum rebus musicis et Homeri carminibus recitatis Graeci in hoc festo animi voluptate afficiebantur, verum etiam philosophi in gymnasiis disputabant, oratores in laudem populi Attici verba faciebant, cuius rei Isocratis et Aristidis Panathenaicus duo nobis exempla praebent. Atque nonnulli quidem dubitant, num Herodotus in Panathenaeis libros historiarum recitarit, sed equidem non video, cur famae illi, quam Plutarchus [16]) affert, fides habenda non sit, quum Eusebius quoque (Chron. ad Ol. 83, 4) eum Atheniensibus libros suos recitasse tradat, sed rectius Scaliger (descr. Ol.) hunc annum esse tertium huius Olympiadis putat, quod hoc in maioribus Panathenaeis factum probabilius est, quam in minoribus. Etiam Heysius [17]) huic rei fidem merito tribuit.

Denique etiam moris erat, ut in Panathenaeis, sed in maioribus tantum, captivi dimitterentur, qua de re supra exposuimus [18]).

Etiam fabulas actas esse in Panathenaeis, multi olim crediderunt, donec Boeckhius [19]) hunc errorem late diffusum ita refutavit, ut nemo hodie ad hanc sententiam, quae solius Diogenis Laërtii [20]) testimonio nititur, accedat. Etenim hic quem transcripsit Suidas [21]), inter dies festos, quibus fabulae docebantur, Panathe-

16) de malign. Herod. c. 26.
17) quaestt. Herodoteae p. 51 sqq.
18) Cap. I. not. 4.
19) Gr. trag. princ. p. 207.
20) III, 56
21) s. v. *Τετραλογία*.

naca enumerat, his verbis usus: Τέτρασι δράμασιν ἠγωνίζοντο, Διονυσίοις, Ληναίοις, Παναθηναίοις, Χύτροις, ὧν τὸ τέταρτον ἦν σατυρικόν. Τὰ δὲ τέτταρα δράματα ἐκαλεῖτο Τετραλογία. Quem locum sive corruptum sive perabsurdum esse facile unusquisque videt; primum quod Χύτρα, tertius Anthesteriorum dies, pro hoc festo dicta sunt, quamquam omnino incertum est, utrum Anthesteriis fabulae actae sint, necne [22]), tum quod pronomen ὧν ad δράμασιν aperte referendum est, ita ut quattuor illa dierum festorum nomina ab homine aliquo harum rerum imperitissimo inserta esse appareat. Qui quidem quattuor dierum festorum nomina ad quattuor fabulas agendas necessaria esse, fortasse putabat.

CAPUT X.

Ex his iam sollemnibus, quorum nonnulla breviter tantum a nobis commemorari poterant, partim quia pauca sunt, quae de iis scriptores afferunt, partim quod cavendum est, ne rebus notissimis describendis huius disputationis fines transgrediamur, manifestum est, quanta sit earum rerum multitudo, quae ad Panathenaea celebranda fiebant, quum Graecorum corpus non minus aleretur, quam eorum animus. Uterque enim magna et praeclara virium exercitarum specimina dabat. Quae quidem res, ubi maxima Panathenaeorum sollemnia consideraverimus, magis etiam apparebit. Nam quoties

22) cf. Boeckh. Ueb. d. Lenäen. §. 20. 21.

adolescentes, virgines, senes atque matronae pompam illam magnificam splendidamque per urbem in Minervae Poliadis templum ducebant, huiusque deae peplum portabant, Graecorum animum magno et patriae et huius deae amore inflammari oportebat. Cui peplo quum pulcherrimae Atheniensium virgines Minervae victoriam a rudibus Gigantibus reportatam intexuissent, cives quicunque in fidem tutelamque deae sese contulerant, studio civitatis et disciplinae publicae excitabantur, sicuti Harmodii et Aristogitonis, qui in ipsis Panathenaeis a tyranno etsi clementi ac miti, tamen non legitimo patriam liberaverant [1]), res gestas cantatas esse modo diximus.

Quae summa pompae sollemnia, in quae quanto maiores civitatis divitiae erant, tanto plus magnificentiae splendorisque conferebatur, in magnis tantum Panathenaeis i. e. tertio cuiusque Olympiadis anno fiebant. Cuius quidem anni diem in finem huius festi, itaque in XXVIIImum Hecatombaeonis diem incidere supra demonstravimus. Recte enim Meursius [2]) aliique hanc pompam maioribus tantum Panathenaeis attribuunt, quia non solum lexicographorum, sicuti Harpocrationis et Suidae [3]) testimoniis nituntur, sed etiam ipsius Platonis. Accedit quod Plautus [4]) et auctor Ciris [5]) peplum

1) Ex noto illo quod apud Athenaeum XV, p. 695. B. legimus, carmine scolio.
2) Lectt. Att. I, 12. Panath. c. 17.
3) s. v. Πέπλος.
4) Mercator. I, 5. 66.
5) vs. 21.

quinto quoque anno in Minervae honorem portatum esse dicunt. Creuzerus 6) autem V. Cl. Scholiastam Platonis 7), cui Schol. Aristoph. 8) adiicere poterat, affert, ut etiam in minoribus Panathenaeis, itaque quotannis hoc factum esse ostendat. Sed neque ullum exstat vestigium pompae in minoribus Panathenaeis ductae, neque quod Scholiasta ille Platonis affert, magni momenti esse videtur, quum eius verba magnam partem transcripta sint e Proclo, cuius quanta sit harum rerum inscitia, supra vidimus; tempus enim minorum Panathenaeorum perperam definivit. Atque idem ille Scholiasta, qui Proclum transcripsit, minora Panathenaea in Piraeeo celebrata esse dicit, unde hoc festum cum Bendideis eum commutasse manifestum est. Qui quidem error e loco Platonis (Rep. init.) quem saepius commemoravimus, male tractato ortus est. Quin etiam, si pompam quotannis ductam esse sumimus, difficile est dictu, qua in re differentia utrorumque Panathenaeorum posita fuerit.

Quam pompam Panathenaicam clarissimum et maximum monumentorum, quaecunque ex antiquitate ad nostram manserunt memoriam, pulcherrime ob oculos ponit atque ita quidem, ut singulas pompae partes intueamur. Ex Zophoro enim Parthenonis notissimo, etsi passim laesus atque corruptus est, nonnullaeque marmoris crustae hodie desiderantur, cuius rei Elginium

6) Symbol. II, p. 810. Ed. II.
7) p. 143. Ruhnk.
8) Equ. 566.

maxime in culpa esse constat, singulas pompae scenas melius cognoscimus, quam ex omnibus veterum locis scriptis, quippe qui de earum ordine serieque nihil tradant. Cuius divini operis, quod a Phidia ipso eiusque discipulis adumbratum atque confectum est, quum neque in animo sit historiam enarrare, utpote quae cum totius Parthenonis variis casibus arctissime cohaereat, neque virtutes ita exponere, ut ex his quanti momenti in artis Graecae historia hic Zophorus sit appareat, — utraque enim res a multis viris monumentorum antiquorum peritissimis identidem tractata est —, operam dabimus, ut et locos scriptorum quantum poterit fieri ad hoc monumentum illustrandum adhibeamus, et totius festi ipsam naturam atque vim in Zophori figuris planissime et elegantissime expressam, quasi oculis subiiciamus. Ex illa autem festi natura sequetur etiam, quomodo singula deorum simulacra, quae in Zophoro orientali supra iustum templi aditum exstant, explicanda sint 9).

9) Neque magis varias Zophori explicationes quae a summis archaeologis datae, in deorum figuris potissimum inter se discrepant, hoc loco exponere libet, sed suo tantum loco significabimus, quatenus a singulis viris dissentiamus. Illustraverunt enim hoc monumentum a Stuarti (Antiquit. of Athens. Vol. II.) tempore Visconti, Mémoire sur les ouvrages de sculpture dans la collection d'Elgin; idemque in Museo Worsleiano; Leake topography of Athens p. 215 sqq.; C. O. Mueller in Stuarti Antiquitatum Atheniensium editione Germanica. T. II. p. 667 sqq., in Handb. d. Archaeol. Ed. II. §. 118. Anm. 2. b. et in Denkm. d. A. K. Tab. 23 — 25. Denique nuperrime totus Zophorus chalybi incisus est in Trésor de Numismatique et de Glyptique. Cl. I. Série 6: Basreliefs de

Pompa Panathenaica qualem hoc artis monumentum nobis ostendit, initium capit sive potius finem habet supra Parthenonis Opisthodomum i. e. in Zophoro occidentali, quum ipsam templi portam ad orientem spectasse satis notum sit. Prima autem figura quum in hoc latere extremum locum septentriones versus obtineat, facile intelligitur, nos omnium et hominum et equorum quos hoc Zophori latus offert, sinistrum corporis latus conspicere. Eodem autem vertuntur etiam homines, quos Zophorus septentrionalis exhibet, quae signa anaglypha, ut infra apparebit, cum lateris meridionalis anaglyphis, quae spectanti dextrum corporis latus ostendunt, quodammodo congruere videntur. Utriusque igitur lateris, et septentrionalis et meridionalis, signa quum ad orientem tendant, pompa nostra in duas partes sive potius agmina divisa est.

Videmus autem in latere illo occidentali pompae apparatus, quum equites quos quindecim Musei Britannici tabulae nobis ostendunt [10]), in eo sint, ut equum conscendant, ut equos doment etc. Prima figura totam pompam antecedens, quam Lenormant ex adumbratis tabulis Carreianis [11]) adiecit, barbata atque aetate

---

la frise du Parthénon et du Temple de Phigalie, cui rei Lenormant explicationem adiecit. Cuius collectionis tabulis in illustrando Zophoro nos quidem utemur.

10) In collect. Elginiana Mus. Brit. n. 47—61. Stuart. Ed. Germ. Fasc. XXII, 5—12. XXIII, 1—6. Lenormant. l. c. Pl. I. II, 1.

11) Quibus tabulis Lenormant in edendis Zophori anaglyphis usus est.

provecta videtur. Eius vestitus [12]) gestusque satis aperte testantur, pompae antistitem vel praefectum agnoscendum esse, praesertim quum similes viri pluribus etiam Zophori locis inveniantur. Verum de horum pompae antistitum nomine viri docti qui Zophorum nostrum descripserunt valde inter se dissentiunt, atque miror, quod Muellerus eos nomophylaces [13]) appellari posse censet, quum hos quidem qui Plynteriis, Minervae feriis supra (p. 37) commemoratis, praeerant, non ante Demetrium Phalereum Athenis exstitisse notum sit. Utrum vero athlothetae an hipparchi, an denique phylarchi appellandi sint, difficile est diiudicatu. Equidem eos athlothetas dixerim, quippe qui diebus pompam antecedentibus ludis equestribus praefuissent. *Totum enim Zophorum nihil nisi imaginem rerum quaecunque diebus antecedentibus factae erant, continere et offerre*, mihi quidem est persuasum. Itaque etiam ii equites in Zophoro nostro effieti sunt, qui paullo ante vel e civibus Atheniensibus, vel ex equitum ordine, vel ex phylarchis vicerant, ita ut certaminibus confectis, pompam claudant.

Sequitur illum pompae antistitem, quem athlothetam esse censemus, equitum caterva, ex qua pompam agmine nondum composito procedere apparet, quum motus et hominum et equorum nimis incerti atque inconditi videantur. Quin etiam nonnulli equorum

---

12) Tali enim pallio induta est haec figura, quali etiam athlothetae, de quibus supra egimus.

13) Quos pompis praefuisse Pollux (VIII, 87) dicit.

subsistunt, ut equites adscendant, qua re ii qui sequuntur, prohibentur, quominus primis equitibus se adiungant. Alii denique equos alacres qui se arrectos tollunt, ita domare student, ut melius rectiusque incedant. Quin etiam unus equitum, quem equus sine dubio deiecit, hunc flagris caesurus est. Quaecunque igitur hoc latus oculis spectantium offert, inordinata atque incomposita esse videntur, etsi hac ipsa re omnibus figuris eo plus vigoris motusque ab artifice datum esse nemo negabit. Qua re fit, ut toti lateri occidentali desit sollemnis quaedam natura et indoles, quae tum demum apparere incipit, quo magis figurae lateri meridionali appropinquant.

Non est praetermittendum, equites quoscunque in latere occidentali conspicimus, sicuti eos non minus, qui in ipsa pompa procedunt, non solum vestitu, sed etiam aetate multum inter se differre; namque alii neque petaso nec galea, sed sola chlamyde, alii chlamyde et tunica, vel sola tunica, alii denique vel subligaculo vel lorica induti sunt. Plurimi vero capite aperto vehuntur equo, et pauci tantum galea vel petaso induti sunt. Quod utrum a sculptore clarissimo de industria ita factum sit, necne, equidem non diiudicaverim. Neque vero ullus equitum plane nudus est; nam ephebus ille, qui pone equum stat [14]), cui agaso frenos additurus est, chlamydem sine dubio induere vult, quum in huius lateris occidentalis fine similis ephebus

14) In tab. marm. n. 48. Mus. Brit.

inveniatur, qui chlamydem quam sibi induturus est, explicat. Neque igitur ullus omni vestitu caret.

Priusquam vero ad describendum latus septentrionale transeamus, mentionem faciamus necesse est duarum figurarum, quae eodem corporis statu in latere occidentali bis conspiciuntur. Utraque enim sinistrum pedem ad calceos induendos in lapide collocavit. Nam etiam alii equitum in hac pompa calceati vehuntur. Comparanti autem has duas figuras cum statua illa notissima [15]), cui vulgo nomen est Iasoni, manifestum fit, hanc statuam minime Iasonem esse qui uno calceo indutus Peliam convenit, sed ad exemplar illarum figurarum quas Zophorus Parthenonis praebet, effictam esse. Huiusmodi enim statua non semel tantum, sed saepius repetita ad nostram mansit memoriam [16]), unde summo iure dubitare nobis licet, num Iason tam saepe ab artificibus sive marmore sive aere effictus sit, praesertim quum certa insignia, ex quibus de Iasone coniiciatur, plane desint. Culter enim aratri a recenti aliquo artifice et Parisiensi et Monacensi statuae additus est, ita ut hac ex re nihil quidquam colligi possit [17]). Neque vero certum est, hunc hominem qui

---

15) Musei Parisiensis n. 710.

16) Similis enim statua marm. exstat in Glyptoth. Monacensi n. 150., tertia in Mus. Pio-Clem. III. 48, quarta denique quae reperta est anno 1718 (Clarac. Descr. des Antiques du Louvre p. 258) in collectione Landsdowni.

17) Clarac (l. l.) huius statuae explicationi a Winckelmanno propositae accedere videtur, sed ad hanc sententiam confirmandam ex cultro illo aratri argumentum petit, his verbis utens: Iason vient de quitter le travail des champs indiqué par le

alterum calceum induit, alterius oblitarum esse. Ex mea igitur sententia has statuas ad carum exemplar, quas Zophorus Parthenonis exhibet, effictas esse, neque quidquam nisi hominem qui calceos induit, ostendere veri simillimum est. Nonne in hoc Zophori latere etiam exemplar conspicimus, ad quod domitores equorum in monte Cavallo Romano, qui vulgo Castor et Pollux vocantur, confecti sunt? Equus enim eiusque domitor, quos tabula marmorea n. 59 collectionis Elginianae offert, eundem plane statum obtinent.

Hoc Zophori latus occidentale Phidiae discipuli excogitaverant et elaborarunt cum mira quadam sollertia, quae maxime in adornando figurarum vestitu cernitur, quum non magis eundem equitum statum invenias repetitum, quam eosdem vestium sinus. Qui quidem ubique tam liberi grandesque sunt, ut in hoc opere Phidiae discipuli nullo negotio agnoscantur.

Inter eos autem huius lateris equites qui loricati vel galeati sunt, nec pueri neque ephebi reperiuntur, sed iuvenes tantum vel viri barbati, qui ex ephebis iam excesserunt. Quae quidem res cum titulis supra commemoratis, qui nusquam pueros armatos enumerant, optime congruit.

---

soc de charrue qui est à ses pieds. Sed paulo post ipse Clarac addit: Le bras gauche, la main et une partie de la jambe droite de notre Iason, *ainsi que le soc de charrue* sont modernes. — Quid igitur ex hoc indicio colligere licebat?

CAPUT XI.

Equites autem, quibus Zophorus septentrionalis [1]), quem a parte occidentali incipimus, ornatus est, longe aliter excogitati et elaborati sunt, quam quos in latere occidentali modo intuiti sumus. Omnibus quidem multum inest vigoris et motus, sed ubique plus ordinis atque concinnitatis est, id quod ea potissimum in re cernitur, quod singuli quique equites accuratius se excipiunt. Nam hi equites, quorum vestitus non minus inter se differt, quam lateris occidentalis, denso et disposito agmine ita procedunt, ut in statu et motu et hominum et equorum aequabilitas quaedam cum admirabili varietate coniuncta conspiciatur. Huc accedit quod etiam in huius lateris parte occidentali duo exstant equites, qui in equum nondum adscenderunt, quorum alteri puer pone eum stans cingulum circumdat; quin etiam in ipso pompae equestris initio, quod in hoc latere orientem versus videmus, eques invenitur, qui ab equo deiectus adscendere videtur.

Hi igitur equites ii ex phylarchis et equitibus Atheniensium esse videntur, quos cursum equestrem confecisse ex inscriptione supra tractata scimus. Quos equites armatos fuisse obiter tantum Thucydides [2]) re-

---

1) Quae tabulae marmoreae in quibus pompae equites efficti sunt, exstant in Mus. Brit. Elgin Marbles. n. 32—46. Ap. Stuart. Ed. Germ. Fasc. XXI, 9—12. XXII, 1—4. Lenormant l. c. Pl. II, 2. Pl. IV, 1.

2) V, 56.

fert, quum Hipparchum inter cives et equites Athenienses, qui in pompa Panathenaica *armati* processerint, ab Harmodio et Aristogitone interfectum esse dicit. Nemo tamen scriptorum eius scenae mentionem facit, quae nobis Zophorum septentrionalem orientem versus prosequentibus occurrit. Nam etiam ii aurigae et apobatae qui paullo ante vicerant, in hac pompa apparent. Singuli enim currus, quattuor equis iuncti, qui equitum pompam praecedunt [3]), a femina quadam reguntur. Atque habenae quidem quas hae feminae manibus tenebant, non minus aureae vel aeneae erant, quam quibus equites equos regebant. In quibus tabulis marmoreis conspicimus etiam hominem palliatum, plerumque pone equos stantem, qui utrum sit athlotheta, an hipparchus, an praeco equidem non diiudicaverim, praesertim quum hi viri ad scenas has intelligendas minoris momenti esse videantur. Ad illarum autem feminarum laevam conspicimus figuram, quam apobatam esse ex inscriptione illa Peysonneliana satis elucet; qua quidem in re quicunque hanc Zophori partem tractarunt, unum idemque sentiunt. Qui apobatae galea et lorica induti partim in curru stant, partim in eum inscendunt.

Sed quaenam est femina illa currum regens?

3) Quam curruum seriem conspicimus in tabulis marmoreis, quae partim in Mus. Brit. (26 — 32) exstant, partim e tabulis Carreianis apud Stuart. Fasc. XXI, 6—8. et apud Lenormant pl. IV, 2—4. V, 1., quibus addenda est tabula marm. anno 1833 reperta, simili re ornata, de qua cf. Bullett. dell' Inst. arch. 1833 p. 141.

Summo iure iam Viscontius Victoriam hic effictam esse contendit. Nam quum in harum feminarum pectore pluribus locis lora conspiciamus, admodum probabile est, eas alatas fuisse, quia plerumque figurae tantum alatae loris ornabantur. Attamen probe cavendum est, ne credamus, his loris alas ipsas tergo affictas esse. Quod si statuimus, has feminas Victorias esse haud facile quisquam negabit, quippe quas et alibi loris in pectore praeditas esse satis constet [4]). Ad quas melius intelligendas vasa adhibenda sunt, quae feminam alatam, stantem in curru iuxta victorem saepe ostendunt; atque sicuti in his vasis illam feminam nihil nisi urbis, in qua victor natus est, imaginem esse statuendum est [5]), ita etiam in Zophoro nostro eas censeo significare tribum Atticam, ex qua victor ortus erat. Nam quum poetae eam urbem quae victorem olympicum tulerat, ipsam victricem esse canant, cur non credamus etiam tribum Atticam victricem hic effictam esse, praesertim quum tituli agonistici, qui alibi non solum victores enumerant, sed etiam eorum patriam afferunt, in Panathenaeis semper eius tribus cui victor adscriptus erat, nomen adiiciant? Ac mihi quidem nondum notum est ullum exemplum, ex quo aurigam vel apobatam, qui in Panathenaeis vicerit, Atheniensem non

4) Cuius rei exemplum affero duo Victoriae signa quae exstant in Mus. reg. Berolin. n. 1 et 18. Etiam Gerhardus (Berl. Ant. Bildw. p. 30) alas ipsas his loris tergo minime affictas esse, recte putare mihi videtur.

5) Id quod Thierschius V. Cl. in programmate nuper edito (Monachii. 1835. Tab. II.) ex loco Pindari ingeniosissime ostendit.

fuisse videamus. Quin etiam ad confirmandam illam sententiam a nobis propositam magni momenti esse videtur, quod in vase quodam invenimus inscriptionem: Ἀκαμαντὶς ἐνίκα φυλή [6]), ita ut victoria etiam ipsi tribui unde victor ortus erat, adscriberetur. — Verum audiamus iam Muelleri sententiam quam de his feminis tulit [7]). Qui quidem V. D. pompam semper ante ludos gymnicos in Panathenaeis [8]) ductam esse dicit, itaque Victoriam in curru iuxta victorem stare non posse, quia nemo adhuc vicerit. Hoc credens, Muellerus has feminas Certaminis deas (Ἁμίλλας) esse censet. Unde autem V. D. coniecit, pompam ante ludos in hoc festo ductam esse? Immo ex ratione temporis dierum Panathenaeis consecratorum, quam supra [9]) reddidimus, satis probabile est, pompam ultimo festi die ductam esse, quae res etiam ipsa pompa, qualis in Zophoro effıcta est, confirmatur, quum sollemnia quaecunque in Panathenaeis habebantur, spectantium oculis offerat et quasi iterum producat. Praeterea etiam Muellerum profecto non fugit, optimis artis Graecae temporibus deas Certaminis (Ἁμίλλας) omnino non inveniri, neque caussam video, cur hae deae alatae fuerint, id quod lora in harum figurarum pectore satis probant.

Denique etiam paucis mentio facienda est sententiae Claraci [10]) qui has feminas sacerdotes Minervae

6) Panofka, Musée Blacas. pl. 1.
7) Ann. dell' Inst. 1829. p. 221 sqq. 1830. p. 326 sqq.
8) Num etiam ante musicos?
9) Cap. IV.
10) Mélanges d'Antiquités p. 13.

fortasse Arrhephoras esse posse censet. Dicit enim in hac Zophori parte non ipsum cursum curulem effictum esse, sed solas res ad hunc cursum praeparandum necessarias. Et quum non omnes currus, sed nonnullos tantum eiusmodi feminas interdum etiam clypeo ornatas vehere observet, V. D. eas virgines quasdam Athenienses esse censet, quae ludorum Panathenaicorum, maxime vero pyrrhichae, participes fuerint. Nam quum ex nonnullis scriptorum locis [11]) puellae quoque pyrrhicham saltaverint, et quum praeterea in aliis Graecorum ludis feminas etiam ludis curulibus interfuisse ex Pausania colligi possit, Claracius censet ex Cyniscae exemplo etiam ad Panathenaica certamina feminas admissas esse, praesertim quum appareat ex titulis ap. Boeckhium (C. I. n. 1590. 1591.), anno circiter 250 a. Chr. n. eas in Panathenaeis praemio se ornari studuisse. Nescio quidem, utrum haec res ex titulis allatis sequatur, annon [12]), sed quum neque

---

11) Xenoph. Anab. VI, 1, 7. Apul. Metam. X, p. 248. ed. Bip.

12) Quum non amplius in manibus meis sit Corpus Inscriptionum, quo in prioribus huius libelli capitibus, quae anno praeterito partim Berolini, partim Monachii (quae urbes et artis antiquae operibus et doctrinae praesidiis maximopere excellunt) conscripsi, uti poteram. Iam vero mihi hiemem superiorem Bremae degenti mandatum est Amplissimi Ministerii Electoralis rescripto, ut partes praeceptoris linguarum recentiorum in Gymnasio Rinteliensi sustinerem, quam provinciam ineunte huius anni mense Aprili suscepi. Lecturi igitur benevoli venia petenda est, quod non solum totus hic libellus multo serius, quam speraveram, in lucem prodiit, verum etiam in conscribenda eius posteriore parte quae de vasis Panathenaicis et Zophoro Parthenonis potissimum agit fortasse neglecta sunt

scriptores feminas et puellas certaminum Panathenaicorum participes fuisse usquam commemorent, neque tituli exstent, ex quibus iam Phidiae temporibus hoc factum esse sequatur, nec denique vasa Panathenaica adhuc inventa sint, quae feminas certantes ostendant: haec Claraci coniectura minime probabilis videtur.

Iam quum Zophorum ludos gymnicos iterum nobis producere supra statuerimus, quaerendum est, cur equestres curulesque ludi anaglypho effieti sint, omissis iis ludis, quibus athletae pedibus certabant. In medio relinquam, utrum etiam ii athletae qui cursu, pugilatu aliisque ludorum generibus vicissent, in pompa publice processerint, necne; quamquam haec res magnam veri speciem prae se fert, quum qui his certaminibus vicerant, aeque magno honore fruerentur, quam qui ludis equestribus curulibusve victoriam reportaverant. Fieri autem non poterat, ut artifex hos quoque victores anaglypho exprimeret, quia, hoc si fecisset, singula illorum ludorum genera discernere vix quisquam posset. Quomodo enim cursorem victorem insignire atque a luctatore vel pancratiasta discernere poterat? Itaque qui ludos gymnicos repraesentant, soli ii debebant esse qui equo et curru vicerant.

Sequitur in Zophoro septentrionali orientem versus aliud sollemnium genus: ludos musicos dico. Etenim curruum pompam praecedunt decem figurae [13])

---

nonnulla doctrinae praesidia quae ultimo anno typis vulgata sunt. Hic enim magna horum subsidiorum parte caremus.

13) Haec Zophori tab. marm. quae figuras curruum pompam prae-

palliatae, partim adolescentes, partim senes quos θαλλοφόρους quorum scriptores mentionem faciunt, esse Viscontius censet. Illud suspicari quidem licet, frondes aureas vel aeneas in illorum manibus fuisse; neque tamen hoc ex bracchiorum et manuum habitu evinci potest. Immo in Minervae honorem hymnum canere videntur, quum ex Heliodoro [14]) in Panathenaeis adolescentes in huius deae honorem paeanem cecinisse sciamus. Accedit quod in hunc Zophori locum ii qui hymnum canant, multo melius conveniunt, quam in latus meridionale, ubi a quavis scena musica prorsus seiuncti essent. In hac autem lateris septentrionalis parte eorum agmen cogunt qui scenas musicas constituunt. Negari quidem non potest, nonnullas harum decem figurarum non canere, sed sermonem conferre videri, dummodo hac in re tabulis Carreianis, ex quibus Lenormant hanc Zophori partem edidit, fidem habere liceat.

Hasce figuras quas paeanem canere modo diximus, praecedunt quattuor citharistae vel citharoedi [15]), quorum duo adolescentes, duo senes sunt. Omnes induti sunt longa tunica Ionica et chlamyde. Tibicines autem quattuor qui citharoedos antecedunt tunica

cedentes ostendit, non exstat in Mus. Brit., sed ex tabulis Carreii adumbratis primum chalybi incisa est ap. Lenormant. pl. V, 2.

14) Aethiop. I. p. 18.

15) Hi citharoedi atque tibicines qui eos antecedunt exstant nonnisi in tabulis Carreianis, ex quibus Lenormant eos desumpsit. pl. V, 2. 3.

et pallio vestiti esse videntur [16]). Quare cognoscimus, eo tempore quo Phidias eiusque discipuli Parthenonis Zophorum figuris ornabant, ludos musicos in Panathenaeis iam institutos fuisse, quae res optime congruit cum tempore quo ludos musicos a Pericle institutos esse supra computavimus. Vides igitur musicos Panathenaeorum ludos tribus scenis exprimi: primum figuris hymnum in Minervae honorem canentibus, tum citharoedis, denique tibicinibus.

Iam persequentibus nobis latus Zophori septentrionale orientem versus alia sollemnia Panathenaica sese offerunt: sacrificia dico una cum rebus hominibusque ad sacra facienda necessariis. Tres enim figuras quae in tabulis Carreianis ante tibicines procedunt [17]), ἀσκοφόρους esse Viscontius suo iure putare mihi videtur; nam facere non possumus quin coniiciamus eos qui has Zophori tabulas nuper repertas viderunt [18]), in eo errasse quod res illas quas hi tres adolescentes

---

16) Cum hac scena musica conferendum est latus aversum amphorae Mus. reg. Berol. (n. 626) quae duo sollemnia Panathenaica exhibet. Latus enim adversum sacrificio Minervae, latus aversum duobus citharoedis duobusque tibicinibus imberbibus ornatum est. Haec amphora quam supra (p. 54) pluribus commemoravimus digna est quae cum hac Zophori parte accuratius conferatur.

17) Ap. Lenormant. pl. V, 3. Statim mentionem faciemus pueri cuius nonnisi caput iuxta primum tibicinem conspicitur.

18) V. c. Pittakys et Forchhammer qui de iis exposuerunt in Bull. dell' Inst. 1833. p. 140. Rossius in Kunstblatt 1835. n. 80. ubi hae tabulae lapidi incisae sunt. cf. Archaeol. Intelligenzbl. d. Allg. Lit. Z. 1833. n. 14. C. O. Mueller, Uebers. d. Griech. Kunstgesch. in A. L. Z. 1835. n. 106. sqq.

humeris gestant, vasa eaque hydrias esse censent. Quippe nemo scriptorum adolescentium in hac pompa hydrias gestantium mentionem facit, sed feminarum quas, inquilinorum uxores, in Zophori latere meridionali exstare infra probabitur. Id autem ex repertis his tabulis marmoreis satis apparet, iuxta puerum se demittentem non porcum conspici, quo omnes archaeologi summo iure offendebantur, sed vas aliquod sive potius ex mea sententia utrem, quem puer de terra tollat.

Hos *ἀσκοφόρους* quos cives Athenienses fuisse Suidas tradit [19], antecedunt tres scaphephori [20] qui adolescentes imberbes esse videntur. Hi enim, sive adolescentes sive viri, ex inquilinis sumebantur atque in pompa Panathenaica labra (quorum forma scapham aequat) favis libisque repleta ferre coacti erant. Ante hos scaphephoros stat homo barbatus [21], pallio vestitus qui sacerdos habetur vel epulo (*ἱεροποιός*) communi omnium consensu. Nam quamquam lexicographi [22] his sacerdotibus nihil in Panathenaeis negotii fuisse disertis verbis tradunt, tamen sine dubio hoc ita intelligendum est, ut ludis quidem Panathenaicis non *ἱεροποιοί*, sed athlothetae praefuerint, sacra vero in hoc festo *ἱεροποιοὶ* quotannis fecerint. Quae qui-

19) s. v. *Ἀσκὸς Κτησιφῶντος.*

20) Ap. Lenormant. Ibid. cf. Hesych. Harpocr. Suid. s. h. v. Aelian. V. H. VI, 1. Sainte-Croix Sur les Métoeques in Mém. de l'Acad. des Inscr. T. XLVIII. p. 182. Petit. Legg. Att. p. 35.

21) Lenormant. ibid.

22) Phot. Lex. Seg. et Etym. M.

dem sententia titulo Choiseuliano [23]) supra saepius allato satis confirmatur. Huiusmodi sacerdotes saepius inveniuntur in sequenti pompa sacrifica, quae quum pauca tantum eius fragmenta adhuc exstent [24]), e tabulis Carreii adumbratis sumenda est [25]). Haec enim pompa complectitur seriem boum qui partim lento sunt incessu, partim aegre obsequuntur adolescentibus a quibus ducuntur funibus. Funes autem ipsi non magis adhuc supersunt, quam habenae equorum.

CAPUT XII.

Iam quum ad finem orientalem lateris septentrionalis pervenerimus, ad Zophorum meridionalem nobis accedendum est cuius anaglypha cum lateris septentrionalis quodammodo congruunt; ita quidem, ut quoad et equitum et curruum series in hoc porrigatur, utrorumque series in illo quoque latere conspiciatur. Unde, si Parthenonem ipsum e medio sustuleris, hae pompae utriusque lateris conciderent. Atque sicuti in lateris septentrionalis parte orientali pompam sacrificam conspicimus, ita etiam in eadem lateris meridionalis parte similis pompa anaglypho effecta est. Itaque hoc

23) Boeckh. C. I. n. 147. pryt. 2. et n. 157. extr. cf eiusd. Staatsh. d. Ath. I. p. 232.

24) Tabula marmorea hanc pompae partem ostendens reperta est anno 1833, descripta a Forchhammerio l. c. et lapidi incisa in Kunstblatt l. c.

25) Ap. Lenormant. pl. V, 4.

Zophori latus a parte occidentali incipientes videmus equitum catervam [1]) quorum habitus atque vestitus idem est atque eorum quos in latere septentrionali intuiti sumus, nisi quod qui petaso induti videntur, in hac pompa primi equites sunt, quum in illo latere per totam equitum catervam distributi sint. Cuius rei quaenam sit caussa, equidem non video, si quidem tabulis suppletis a Lenormant editis fidem habere licet.

Hanc equitum seriem praecedit in hoc quoque latere pompa curruum vel duobus vel quattuor equis iunctorum [2]), qui omni ex parte iis similes sunt quos iam supra in latere septentrionali conspeximus. Nam hic quoque videmus non solum apobatas cum servis, sed etiam singulas feminas in singulis curribus stantes, quas significare tribum Atticam victricem, ex qua singuli victores nati essent, supra demonstravimus.

Porro conspicimus ante illos currus seriem hominum [3]) qui senes palliati et magnam partem barbati esse videntur. Qui quum respondeant et hominibus

1) Mus. Brit. Elgin Marbles. n. 62. 77. Ap. Stuart. Fasc. XX, 4—10. Lenormant hanc equitum seriem e tabulis Carreil adumbratis supplevit, pl. VI, VII. 1. 2. 3.

2) Quarum tabularum quae currus ostendunt paucae tantum exstant in Mus. Brit. n. 78—82. Reliquae suppletae sunt e tabulis Carrelanis ap. Lenormant (pl. VII, 3. 4. VIII, 1—3) sed passim non ita recte, quum duobus locis pro puero feminam in curru stantem equorum habenas tenere ipse Lenormant dicat.

3) Duae tantum huius partis Zophori tabulae marmoreae exstant in Mus. Brit. n 83. 85. Reliqua supplevit ex tabulis Carreianis Lenormant. pl. VII, 3. 4.

hymnum in deae honorem canentibus et citharoedis tibicinibusque quos in latere septentrionali ante currum pompam procedentes vidimus, hos θαλλοφόρους [4]) esse censeo, sive eos quorum erat frondes ab oleis Minervae sacris decerptas in pompa Panathenaica portare. Sed quum non modo inter hos thallophoros adolescentes quoque imberbes, verum etiam inter eos qui in latere septentrionali paeanem canunt, senes inveniantur: hos et thallophoros mixto agmine in pompa processisse coniecerim. E Xenophonte [5]) hos thallophoros pulcherrimos Atheniensium cives fuisse satis constat, quam rem poetae comici in ludum iocumque saepe verterunt [6]).

Antequam in hoc latere ad pompam sacrificam veniamus, paucis commemorandae sunt quattuor virgines quae ante thallophoros progrediuntur [7]). Quas virgines non solum Viscontius, verum etiam alii Zophori interpretes iure iudicant διφροφόρους esse, sive eas inquilinorum filias quae in pompa Panathenaica sellas portare coactae erant [8]). Nam etsi lexicographi

4) Etym. M. Hesych. s. h. v.

5) Symp. IV, 17.

6) Aristoph. Vesp. 542. sqq. et Schol. ad h. l. cf. Aristoph. Equ. 729. Petit. Legg. Att. p. 94 Scholiasta ille in locum Vesp. allatum Dicaearchum dicere in libro *Παναθηναϊκὸς* inscripto etiam matronas has frondes tulisse refert.

7) Ap. Lenormant. pl. VIII, 4.

8) Etym. M. Hesych. s. v. *Διφροφόρος*. Hermippus et Nicophon ap. Schol. Ar. Av. 1550. Solus Lenormant hanc Viscontii explicationem quam nos secuti sumus non comprobat, sed alio modo rem illustrare minime studuit.

virgines διφροφόρους post canephoras ingressas esse referunt, tamen haec verba non tam accurata sunt, ut eas canephoris proximas fuisse statuendum sit.

Quemadmodum autem pompa sacrifica Zophoro septentrionali finem imponit, ita etiam huiusmodi pompa lateri meridionali; nam ante diphrophoros conspicimus seriem adolescentium qui boves funibus ducunt et sacerdotes vel epulones iuxta procedentes 9).

CAPUT XIII.

Omnium quattuor Zophori laterum orientale est summi momenti, partim quia supra iustum Parthenonis aditum erat, partim quia hoc latus deorum figuris ad totam pompam intelligendam gravissimis ornatum est 1). In hoc latere spectanti proposita est pompa sollemnis, quae interiorem templi Minervae Poliadis partem attingit, ut peplus deae offeratur. Sicuti autem figurae lateris septentrionalis et meridionalis inter se cohaerent et quasi unam pompam duas series continentem formant, ita etiam lateris orientalis figurae eo

9) Ap. Lenormant. pl. VIII, 4. IX, 1. 2.

1) Iterum mihi est petenda venia lecturi benevoli quod ad deorum figuras explicandas non modo Viscontii opusculum de hac re scriptum non amplius. In manibus meis est, sed etiam aliorum interpretum libri; unde valde mihi est dolendum quod praeter Lenormanti explicationem solius O. Muelleri sententias de his diis et in Handb. d. Arch. et in Denkm. d. A. K. propositas ante oculos habeo.

modo dispositae sunt, ut ab utroque lateris fine incipienti versus medium convenire videantur. Itaque quae in meridionali Zophori orientalis parte effictae sunt, spectanti dextrum, et quae in septentrionali, sinistrum corporis latus ostendunt. Utrasque autem vinculo quodam inter se coniunctas esse, iam demonstrare studebimus.

Incipientes a meridionali huius lateris parte videmus praeconem [2]) palliatum qui manu sublata iis qui in latere meridionali boves ducunt, signum dat, qua re utriusque lateris pompae quodam quasi vinculo coniungi videntur. Eum praecedunt quinque virgines [3]), tunica peploque indutae, quae magnas pateras sacrificas manu dextra tenent, ita ut eas *φιαληφόρους* appellare liceret, si scriptorum testimonia in hanc rem afferre possemus. His virginibus sermonem inter se conferentibus se adiungunt quinque aliae feminae [4]) similiter vestitae quae manibus demissis vasa tenent. Quae vasa a Lenormant *οἰνοχόαι* vocata [5]), mihi videntur esse hydriae; nam etsi unam tantum ansam in iis conspicimus et vasa ipsa perparva sunt, tamen hydriarum nomen iis melius convenire videtur, quam illud, quia vasa neque iustam ac propriam oenochoarum formam habent, neque a scriptoribus de virginibus, quae oenochoas in pompa Panathenaica por-

2) *Κήρυκες περὶ τὰς πομπάς*, Poll. VIII. 103.

3) Ap. Lenormant pl. IX, 2. Brit. Mus. n. 90 et 17.

4) Lenorm. IX, 2. 3. Brit. Mus. n. 17.

5) Cf. Panofka Recherches sur les noms des Vases Grecs V, 101. Gerhard. Berl. Ant. Bildw. p. 365.

taverint, quidquam affertur. Quod si statuimus, hae feminae hydriaphorae habendae sunt, quas scriptores uno ore tradunt 6) uxores fuisse inquilinorum qui non nisi his inferioribus muneribus fungentes, pompae Panathenaicae participes erant. Quae quum ita sint, feminis illis optime se adiungunt 7) eae quarum scriptores plerumque una cum hydriaphoris mentionem faciunt: sciadephoras 8) dico, sive filias inquilinorum quae umbellas in pompa portare coactae erant. Sed duae tantum harum sex sciadephorarum quae in Zophoro effictae apparent, umbellas quas cogitatione accurate nobis fingere non possumus, spectanti ostendunt.

Iam quum in hac Zophori orientalis parte ante sciadephoras sex viros conspiciamus 9) qui non procedunt, sed quieti stant, facile apparet, illas inquilinorum filias umbellas portantes pompae initium facere. Nam hi viri palliati qui magnam partem aetate provecti videntur, longis innituntur baculis et sermonem inter se conferunt. Fortasse aliquis etiam hos credat esse sacerdotes (*ἱεροποιούς*), sed quum in huius lateris parte septentrionali quattuor similes viri exstent, qui aeque atque hi prope deos sedentes stant, maiorem veri speciem habet, decem aerarii praefectos, qui pecunias Minervae Poliadi sacras in arce Athenarum

6) Poll III, 5. cf. Hesych. s. v. *Ὑδριαφόροι*. Ste Croix l. l. p. 182.
7) Ap. Lenormant pl. IX, 3.
8) Demetrius et Theophrastus ap. Harpocrat. s. v. *Σκαφηφόροι*. cf. Petit. Legg. Att. p. 25.
9) Brit. Mus. n. 17. 18. Lenormant pl. IX, 3. 4.

administrabant [10]), a nobis agnoscendos esse. Hos enim quibus dona in festo Minervae Poliadi consecrata tradebantur, ad Panathenaea pertinere satis notum est ex multis inscriptionibus quae ad nos pervenerunt [11]). Aerarium autem Minervae Poliadis in Parthenonis Opisthodomo repositum erat.

Priusquam tamen ad explicandos deos ad quos tota pompa progreditur, accedamus, necesse est transeamus ad eas huius lateris figuras quae pompae ipsius participes sunt. Quas figuras exhibet septentrionalis pars huius lateris. Conspicimus enim septem puellas [12]) quae quum pateras sacrificas hydriasque manibus teneant iis quas supra in hoc latere his rebus praeditas vidimus, perquam sunt similes. Hanc Zophori tabulam marmoream sequitur alia tabula a Choiseul-Gouffier Parisios deportata [13]) quae novem figuras ostendit, quarum septem feminae sunt. Quarum quidem ultima candelabrum porrigit subsequenti; aliae autem eo difficiliores sunt explicatu quia manibus nihil tenent. Attamen quum singuli viri binis puellis

10) De his aerarii praefectis cf. Boeckhii Staatsh. d. Ath. I. p. 172 sqq.

11) Miror quod Lenormant non vidit hos viros ipsos aerarii praefectos esse quorum, illos explicare studens, mentionem facit. Dicit enim: Ces personnages sont là pour empêcher la foule d'entrer dans le temple, (sed homines qui eiusmodi munere fungebantur, Phidias in Zophoro Parthenonis prope ipsos deos non effinxisset) et probablement aussi pour recevoir les dons votifs de toute espèce qu'on déposait dans l'Opisthodome et dont les gardiens du trésor rendaient un compte annuel.

12) Mus. Brit. n. 24. Lenorm. pl. X, 4.

13) Mus. Paris. n. 82. Lenorm. pl. X, 3.

canistrum quod capiti imponant, tradere videantur has canephoras esse statuendum est, quas alio Zophori loco nondum agnoscere potuimus, etsi scriptores de pompae Panathenaicae canephoris saepe verba faciunt [14]). Hae autem canephorae erant virgines nobili loco ortae, sicuti Harmodii sororem hoc munere functam esse scimus ex Thucydide [15]). Et quum Erichthonium ipsum qui Panathenaea (Athenaea) instituisse dicitur, etiam canistrum ferre filias Atheniensium docuisse Philochorus tradat [16]), Bröndstedius [17]) in decima septima metoparum Parthenonis meridionalium canephoram quae canistrum ab Erichthonio modo acceperit, summo iure agnoscit.

Quid denique sibi velint duo adolescentes imberbes [18]) quorum alter nescio quid manu dextra tollit, me explicare non posse ingenue fateor. Quattuor autem viros barbatos qui pone illos adolescentes stant, praefectos aerarii Minervae esse, modo dictum est, quoniam in huius lateris parte meridionali sex viros eiusdem habitus modo vidimus.

In medio hoc Zophoro orientali invenimus duodecim figuras sedentes, quas deos deasque esse viri docti consentiunt; id quod non modo ex eorum ha-

---

14) Hesych. Harpocrat. s. v. *Κανηφόροι*. Max. Tyr. diss. 8. cf. Aristoph. Av. 1550. sqq.

15) VI, 56.

16) Ap. Harpocrat. l. c.

17) Reisen u. Unters. in Griechenland. T. II p. 228.

18) Quos in tabula marmorea sequenti (Mus. Brit. n. 21. 22) conspicimus, ap. Lenormant ibid.

bitu, vestitu et magnitudine sed etiam ex eo quod sellis insident, manifesto apparet; et quum inter hos deos etiam arrhephoras et Archontem Regem cui peplus a puero traditur, conspiciamus, facile intelligitur, deos in intimo Minervae Poliadis templo sedentes hic effictos esse. De nominibus autem singulis deorum figuris attribuendis admodum inter se dissentiunt interpretes, quia non solum omnibus fere diis insignia quibus agnoscantur, plane desunt, sed etiam qua ratione cum Panathenaeis coniuncti sint, difficile est explicatu. Atque Muellerus quidem qui post Viscontium de hac re uberius disseruit, tum ea numina hic effieta esse censet, quorum sacra una cum Minerva Poliade in arce Athenarum fuerint, tum ea, quorum templa pompa Panathenaica praeterierit. Recte autem Lenormant ab hac sententia discedit, quum dicat, non omnes deos deasque qui vel sacra in arce habebant, vel quorum templa pompa praeteribat, hic conspici. Nemo enim, ut exemplum afferam, Apollinem Pythium inter Zophori deos invenire potest, etsi huius dei templum pompam praetergressam esse scimus [19]. Itaque Lenormant principales terrae Atticae deos deasque, ut Minervae συνθρόνους, in Zophoro effictos esse censet. Ad quam sententiam nihil est quin accedamus, si Lenormant eos deos deasque qui, ut σύνθρονοι Minervae, cum Panathenaeis arctiore quodam vinculo coniuncti erant, intellexit. Nam principales terrae Atticae dii etiam cum Panathenaeis quodammodo cohae-

19) Philostr. V. Sophistt. II, 1, 5. p. 550. Olear.

rent. In hoc enim interpretes saepius errasse mihi videntur, quod non tam ex Panathenaeis eorumque vi atque natura, sed ex toto Minervae cultu quatenus ad reliqua numina pertinet deos illos explicare studuerunt. Panathenaea autem solius Minervae Poliadis sollemnia esse supra demonstravimus. Quod si statueris, etiam sine insignibus quae, quia vel picta vel aurea erant, deperdita sunt, has deorum figuras paene omnes cognoscere et explicare possumus.

Primum conspicimus eos deos qui cum Minervae Poliadis cultu minus arcte cohaerent quam alii quos prope Iovem Iunonemque sedentes videbimus. Neque enim dubium est, quin duo adolescentes in deorum serie ad laevam sedentes, etsi pileo non sunt induti, Dioscuri sint, qui Athenis sub nomine Ἀνάκων colebantur. Dioscuros enim Minerva ipsa armatos saltare docuit [20]), qua de caussa etiam in Panathenaeis Athenienses armatos saltasse supra dictum est.

Duas figuras sequentes Muellerus Cererem et Vulcanum vocat, etsi haec numina hunc in modum coniuncta neque ad Panathenaea neque ad Minervae Poliadis cultum quidquam pertinere facile intelligitur. Ille enim V. D. feminam iuxta Dioscuros sedentem Cererem esse opinatur, propterea quod facem tenere videatur. Sed quum Ceres alio loco inter Zophori deos inveniatur (id quod infra probabitur) haec dea aliter explicanda est. Lenormant autem qui rem illam quam dea manu dextra tenet, sceptrum vel potius re-

20) Athen. IV. p. 184. F. Schol. P. Pyth. II, 127.

mum esse putat, eam Venerem, summam Piraeei deam vocat. Sed quid Piraeeus cum Panathenaeis vel cum Minerva Poliade? nisi forte Lenormant minora Panathenaea in Piraeeo celebrata esse credit. Immo difficile fuerit dictu, qua ratione Venus ipsa ad Panathenaea pertineat, in quibus nulla sollemnia inveniri possunt quae hanc deam attingant. Itaque quum et mihi res illa quam figura manu tenet, fax esse videatur, veri similius est, eam vocandam esse Dianam, lucis deam. Cur enim in Minervae honorem lampadedromiae in Panathenaeis habebantur, nisi quod etiam lucis dea (φωσφόρος) [21]) erat; ita ut hanc Dianam fortasse significare lampadedromiam Panathenaicam dicere nobis liceat. Attamen pro certo affirmare nunquam poterimus, quaenam sit haec deae figura, omnium quas Zophorus exhibet, difficillima, quantum ego iudico.

Assidet huic deae is, quem Muellerus Vulcanum vocat et Lenormant Mercurium esse censet. Qui deus manibus iunctis genu laevum ita tenet, ut signo illo claro villae Ludovisianae, cui vulgo nomen Martis, perquam similis sit. Illi signo Raoul-Rochettium nomen Achillis lugentis dedisse constat, et nostro ob eundem modum, quo genu manibus tenet, Muellerus Vulcani nomen dare vult. At quis non videt, Vulcani claudítatem hoc modo minus apte significari? Deinde quum in monumentis quaecunque Vulcanum cum Minerva coniungunt, deus vir barbatus appareat, haud

21) Eustath. Od. I. p. 134. Bas.

commode statui potest, cum in hoc Zophoro adolescentem florentis aetatis effictum esse; accedit quod Vulcano iuxta deam illam, sive Venus, sive Ceres, sive Diana est, locus non ita idoneus esset. Quae quum ita sint, animus inclinat, ut in Lenormanti sententiam discedam, aliis tamen caussis argumentisque adductus Ille enim V. D. Mercurium cum Venere coniungit, propterea quod Hermaphroditus, i. e. Mercurius cum Venere coniunctus, inter antiquissimos Atticae cultus fuisse videatur. Verum etiam in hac re interpretes non satis reputarunt, quid tandem Hermaphroditus ad Minervam Poliadem atque ad Panathenaea, eius festum, pertineat. Immo Mercurium cognoscere possumus, quoniam certaminum gymnicorum deus erat, ita ut tanquam Ἐναγώνιος hoc loco effictus sit; qua quidem in re nos nescire, cur artifex huic figurae σχῆμα ἀνιωμένον dederit, confitendum est.

Iam accedimus ad figuras sequentes explicandas [22]) quarum prima vir barbatus est, cui pallium inferiorem corporis partem tegit. Laevam imposuit humero adolescentis qui ad eum respicit, ita ut hasce figuras quodammodo inter se coniungendas esse manifestum sit. Optimo iure Muellerus eos Neptunum et Erichthonium esse censere mihi videtur, neque intelligo cur Lenormant hac explicatione reiecta, virum barbatum Neptunum Erechtheum et adolescentem Theseum habeat. Neptunus autem ea de caussa hic effictus esse videtur quia cum Panathenaeorum dea

22) Brit. Mus. n. 19. 21. Lenormant pl. X, 1.

de terra Attica certamen inierat, ex quo Minerva victrix evasit; itaque etiam Erichthonius multo melius locum hic obtinet, propterea quod, quoniam et fertilitatis terrae Atticae symbolum est et Panathenaea primus instituit, cum Minerva Poliade tam arcte cohaeret, ut eius filius esse dicatur. Atque si illum adolescentem Erichthonium esse sumimus, optime explicari possunt deae Erichthonio assidentes quarum naturae similis inest vis atque indoles. Rectissime enim Lenormant duas feminas sequentes quarum priori puer plane nudus adstat, Proserpinam et Cererem esse dicit. Quas deas in Panathenacis celebratis non neglectas esse, apparet ex eo, quod pompa Panathenaica Eleusinium, Cereris templum, praeteribat; nam nonnisi hanc ob caussam pompa ad laevam Ilissi ripam transire coacta erat. Ea autem in re a Lenormanti explicatione dissentiendum mihi est, quod puerum Cereris genu innitentem non Iacchum, sed Triptolemum esse puto. Iacchus enim, mysticus ille infans, qui rarissime cum Cerere coniunctus inter artis monumenta invenitur, ad Minervam Poliadem eiusque cultum omnino non pertinet; Triptolemus autem quem Ceres agriculturam docuit, hunc locum melius tenere videtur, quia Ceres non tam mysteriorum Eleusiniorum, quam agriculturae dea hic efficta est. Neque igitur negari potest, Triptolemo similem inesse vim, atque Erichthonio.

De explicandis duabus figuris in medio hoc latere propositis unum et idem omnes interpretes sentiunt. Apparet enim virum barbatum sedentem, cui pallium

ad inferiorem corporis partem delapsum est, Iovem esse et quidem Iovem Πολιοῦχον; nam praeter Minervam solus Iupiter Athenis Πολιοῦχος vel Πολιεύς colebatur. Prope Iovem alteramque figuram sedentem quam Iunonem esse omnes uno ore contendunt videmus stantem feminam alatam, quam Muellerus nescio quo iure Heben vocat, quippe quae in totum Parthenonis Zophorum omnino non cadat. Rectius igitur Lenormant Victoriam eam appellat, quae cum Minervae cultu Attico tam arcte cohaeret, ut haec dea ipsa saepe sub Victoriae forma appareat. Hoc autem loco Victoria etiam Minervae victoriam a Neptuno reportatam respicere videtur [23]).

Restant duae deorum figurae quae a reliquis seiunctae sedent. Quas multi interpretes, inter quos Muellerus, Aesculapium et Hygeam esse putant. Sed quum utriusque cultus non ita magni esset momenti in terra Attica, mirum esset, si artifex hos deos a reliquis seiunctos effinxisset, praesertim quum vix quisquam intelligere possit, quomodo Panathenaea vel Minervam Poliadem attingant. Qua caussa adductus, Lenormant eos Vulcanum et Minervam (Operosam) vocat, quos speciem Aesculapii et Hygeae induisse ipse concedit. Illud quidem recte; in hoc vero falsus, tum quod contendit hos deos latere sub forma Aesculapii et Hygeae, tum quod Vulcani crura involuta eius claudicatem subtiliter et ingeniose innuere credit. Neque

23) Eandem enim rem, ut mihi quidem videtur, significat Victoria in vase Mus. Princ. Can. supra (cap. II. not. 11.) descripto.

enim video Vulcani crura magis velata esse quam Iovis, Neptuni aliorumque deorum, quos Zophorus exhibet. Minervam autem conspicimus omnibus belli signis, galea, aegide et clypeo destitutam, id quod haud raro invenitur; sicuti in notissimo illo Mus. Princ. Caninatis vase supra explicato [24]), Minerva Erichthonium infantem aegide excipiens neque galea neque clypeo armata est. Dea enim, quatenus ad Vulcanum pertinet et mater Erichthonii esse dicitur i. e. fertilitatem terrae Atticae praebet, armis et belli ornamentis carere potest. Verum hanc Minervam neque Operosam, neque Medicam vocaverim, quum Vulcano coniunctae Minervae neutrum horum cognominum dare liceat.

Inter Iovem et hanc Minervam, quos deorum ut ita dicam, Panathenaicorum principes esse apparet, conspicimus sollemnia ipsius pepli qui in interiorem templi Minervae Poliadis partem infertur. Duae enim puellae traditurae sunt sacerdoti Minervae Poliadis magna canistra quae capiti imposita gestant. Quas puellas Arrhephoras sive Ersephoras esse Muellerus rectissime contendit, quia lexicographi [25]) disertis verbis tradunt, arrhephoras fuisse duas puellas septem vel undecim annorum quae peplo Minervae sacrum texuerint. Cuius operis quum socias haberent sacerdotes Minervae [26]) haud absone aliquis suspicetur, arrhe-

24) Cap. II. n. 11.

25) Etym. M. et Harpocr. s. v. *Ἀῤῥηφόροι.* cf. Paus. I, 27, 4.

26) Etym. M. s. v. *Χαλκεῖα.* Plura de Chalceis vid. ap. Meurs. Lectt. Att. IV, 24.

phoras peplo texendo praesides interfuisse. Initium texendi faciebant die festo Chalceorum, i. e. Pyanepsionis die ultimo, ita ut ad hoc opus perficiendum novem fere integros menses conferre possent. Ingeniosissime autem coniecit Lenormant arrhephoras non frondes oleaginas, id quod Muellero placuerat, canistris ferre, sed reliquias lanae, qua usae essent ad peplum texendum, quum altera Ἀῤῥηφόρος manu laeva etiam fusum tenere videatur. Quare veri simillimum est, eas nomen accepisse ab ἔριον φέρειν, i. e. lanam ferre. Atqui quum manifestum sit sacerdotem illam Minervae ab arrhephoris canistra accipere, neque hoc negari potest, peplum a puero sacerdoti barbato sive potius Archonti Regi afferri, quod utrumque non recte intellexit Muellerus qui sacerdotem Minervae canistrum capiti arrhephorarum imponere et virum illum barbatum puero peplum tradere opinatus est. Utrum autem vir ille barbatus qui peplum quo Minervae Poliadis signum vestiatur, expliciturus est, ἱεροποιὸς sit, an ἄρχων βασιλεὺς, equidem diiudicare non ausim.

De peplo ipso paucis disserere satis erit, quum qualis fuerit et nonnulli scriptorum loci et statua Minervae clarissima Musei Dresdensis quae peplo Panathenaico induta est, nos edoceant. Quae Minerva a plerisque Πρόμαχος vocatur, etsi Aristophanes 27) disertis verbis dicit, peplum in pompa Panathenaica portatum, Minervae Poliadi sacrum esse. Tradunt

27) Av. 828. sqq.

autem scriptores [28]) peplo intextam fuisse Minervam, Enceladum et Gigantes pugna superantem. Solus Proclus affert [29]) in peplo pictos fuisse Gigantes a diis Olympicis victos; atque hoc quidem recte. Nam peplus quo Minerva Dresdensis induta est ostendit pugnam et Minervae et deorum Olympicorum adversus Gigantes. In eo autem Proclus erravit, quod dicit etiam in minoribus Panathenaeis peplum portatum esse; probatur enim plerorumque auctorum testimoniis [30]), id quod iam supra statuimus, hoc nonnisi in maioribus Panathenaeis factum esse, quum eo potissimum maiora a minoribus differrent, quod in illis peplus portabatur.

Posteriori demum aetate etiam clarissimorum virorum res gestas peplo intextas esse, cognoscimus in Demetrio et Antigono [31]), quorum res gestae dignae habitae sunt, quae peplo intexerentur; unde dictum illud: *ἄξιος τοῦ πέπλου*, et notissimus ille titulus epigrammatum Aristotelis: *Πέπλος* [32]). Continebant enim, id quod fragmenta probant, laudes clarissimorum heroum.

---

28) Eurip. Hec. 466 ibiq. Schol. Schol. Aristoph. Equ. 566. Suid. s. v. *Πέπλος*. Virg. Cir. 29. sqq.

29) ad Plat. Tim. comment. 1. *ὁ τῶν Παναθηναίων πέπλος ἔχει τοὺς Γίγαντας νικωμένους ὑπὸ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν.*

30) Harpocrat. et Moschop. s. v. *Πέπλος*. Plaut. Mercat. I, 5. 66 etc.

31) Plut. Demetr. p. 893, d.

32) Noli cogitare de Stagirita philosopho, sed de antiquiore poeta Rhodio cuius verba de tempore minorum Panathenaeorum affert Proclus (ad Plat. Tim. p. 27).

Peplus ipse non ferebatur ab hominibus, sed suspensus erat in malo navis [33]), quae machinis subterraneis in terra promovebatur, ita tamen ut remi eam impellerent vel impellere viderentur. Quam rem non satis accurate animo effingere possumus, quum quomodo ceteroqui machinae illae et navis comparatae fuerint, scriptores non referant. Incipiebat autem tota illa pompa, cuius initium peplus ipse in navi suspensus fecisse videtur, extra urbem in Ceramico prope monumentum cui nomen Λεωκόριον [34]), unde procedebat ad Eleusinium, Cereris templum, in laeva Ilissi ripa situm. Hinc ducebatur praeter murum Pelasgicum et Apollinis Pythii templum in forum, ita ut per viam Hermarum in arcem Athenarum progrederetur. Ibi enim intrabat templum Minervae Poliadis, cuius statua peplo induebatur.

---

33) Suid. s, v. *Πέπλος*. Philostr. V. Sophistt. I. 5. p. 550. Olear. Heliodor. Aethiop. I, 10. Schol. Ar. Pac. 418.

34) Thuc. I. 20. Hesych. s. v. *Λεωκόριον*.

Corrigendum:

p. 74 l. 10 pro *apparabit* lege *apparebit*.

Bonnae, typis Caroli Georgii.